

UNIVERZA V LJUBLJANI  
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Matej Šebenik

**Spolni stereotipi v (vrhunskem) šahu**

Diplomsko delo

Ljubljana, 2016

UNIVERZA V LJUBLJANI  
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Matej Šebenik

Mentor: doc. dr. Marjeta Mencin-Čeplak

**Spolni stereotipi v (vrhunskem) šahu**

Diplomsko delo

Ljubljana, 2016

*Zahvaljujem se mentorici dr. Marjeti Mencin-*

*Čeplak, ker mi je razširila obzorja in odprla vrata, tako da je učenec lahko vstopil sam.*

*Hvala vsem, ki ste mi stali ob strani, predvsem tistim, ki niste obupali nad mano.*

*In seveda, hvala Tebi za tvoje motivacijske prijeme in ker nikoli nisi dvomila o tej nalogi.*

## Spolni stereotipi v (vrhunskem) šahu

Šah je igra z bogato zgodovino in tradicijo, ki vsebuje značilnosti intelektualne, športne in umetniške dejavnosti. Ker postavlja v ospredje miselne (kognitivne) procese pred fizičnimi dispozicijami, je osupljiva očitna moška prevlada na tem področju – tako v smislu zastopanosti kot dosežkov. Najbolj »priročne« med številnimi razlagami tovrstnega stanja se zdijo tiste, ki neenakosti med moškimi in ženskami skušajo pojasnjevati v okviru prirojenih razlik. Na začetku naloge zato obravnavam značilnosti bioloških razlag in njihove omejitve. Prepričan sem, da je nujno upoštevati družbene dejavnike pri oblikovanju spolno zaznamovanih vzorcev (vedenj). V osrednjem delu je prikazan socialno-psihološki koncept *nevarnosti potrditve stereotipa* in njegovo delovanje, ki negativno vpliva na dosežke posameznikov/c zaradi stereotipiziranih lastnosti skupine, kateri pripadajo. Maass in sodelavci (2008) so negativne posledice mehanizma dokazali tudi v povezavi z uspešnostjo žensk pri šahu. Prevladujoče predstave šah namreč obravnavajo kot izrazito moško dejavnost, prevlado slednjih pa kot nekaj normalnega (naravnega). Iz te predpostavke izhajajoči predsodki in stereotipi o šahistkah so splošno znani in prevladujejo v diskurzu na to temo, kar je pokazala tudi analiza medijskih vsebin v pričujoči nalogi. Z »dehistorizacijo« se strukture moške dominacije po Bourdieuju tudi v povezavi s šahom »naturalizirajo«, a lahko v luči zgodovinskega razvoja vidimo, da so povsem arbitrarno določene.

**Ključne besede:** šah, moška prevlada, nevarnost potrditve stereotipa, strukture dominacije, Pierre Bourdieu.

## Gender stereotypes in (professional) chess

A game with a rich history and tradition, chess incorporates intellectual, sport and artistic elements. The clear superiority of men in terms of both achievements and representation is astonishing given that the game rewards cognitive skill over the physical predispositions of the players. From a range of explanations of this paradox the most 'convenient' seem to be the ones relying on innate differences between men and women to account for this gender disparity. In the first part of this thesis I therefore consider the properties and limitations of these biological explanations. I am convinced however, that we must take into account the social context in which gendered behaviour patterns emerge. The central section of the thesis therefore explores the socio-psychological concept of *stereotype threat* and examines how its mechanisms negatively affect the performance of players based on stereotyping the characteristics of the group they belong to. The negative effects of gender stereotypes on women's chess performance were demonstrated by Maass et al (2008). Prevailing attitudes still view chess as a distinctly male endeavour, and the dominance of male players is considered normal and natural. The biases and stereotypes about female players that stem from this assumption are well established and commonplace in the public discourse, which I show by examining media narratives on the topic. The *dehistorisation* of the structures of male domination *naturalises* them according to Bourdieu, and this applies in chess as well - but in light of historic developments we can expose them as completely arbitrary.

**Keywords:** chess, male domination, stereotype threat, structures of domination, Pierre Bourdieu.

## Kazalo

|                                                                                                         |    |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| 1 Uvod .....                                                                                            | 6  |
| 2 Dejavniki, ki vplivajo na uspešno igranje šaha .....                                                  | 9  |
| 3 Biološki okvir .....                                                                                  | 11 |
| 3.1 Biološke teorije preučevanja (vedenjskih razlik) med moškimi in ženskami ter njihove omejitve ..... | 11 |
| 3.2 Spolni dimorfizem ali preplet lastnosti? .....                                                      | 15 |
| 3.3 Kritika biološkega determinizma.....                                                                | 16 |
| 4 Družbeni vplivi.....                                                                                  | 18 |
| 4.1 Predsodki in stereotipi .....                                                                       | 18 |
| 4.2 Nevarnost potrditve stereotipa.....                                                                 | 20 |
| 4.3 Nevarnost potrditve stereotipa in šah .....                                                         | 23 |
| 4.4 Delovanje in posledice nevarnosti potrditve stereotipa .....                                        | 26 |
| 4.5 Sklep .....                                                                                         | 31 |
| 5 Pierre Bourdieu in androcentrična ureditev družbe.....                                                | 33 |
| 5.1 Kritike in komentar Bourdieujeve teorije .....                                                      | 36 |
| 6 Reprezentacije žensk(osti) v šahu skozi zgodovino .....                                               | 40 |
| 6.1 Predmoderne oblike šaha.....                                                                        | 40 |
| 6.2 Pojav moderne različice šaha in začetek moške prevlade .....                                        | 42 |
| 7 Analiza medijskih vsebin na temo šaha ter razlik med moškimi in ženskami .....                        | 44 |
| 7.1 Kritična analiza diskurza .....                                                                     | 46 |
| 7.2 Moška prevlada v medijskih vsebinah.....                                                            | 48 |
| 7.3 Analiza medijskih diskurzov .....                                                                   | 49 |
| 7.4 Sklep .....                                                                                         | 58 |
| 8 Zaključek .....                                                                                       | 60 |
| 9 Literatura .....                                                                                      | 65 |

## 1 Uvod

Nekateri viri (npr.: Shahade 2005; Maass in drugi 2008) šah označujejo kot ultimativno intelektualno dejavnost oziroma šport. Posebno mesto so tej plemeniti igri z dolgo in bogato zgodovino priznavali številni veliki duhovi iz bližnje in daljne preteklosti. V ta kontekst sodi na primer Goethejev stavek: »Šah je temeljni kamen človekovega razuma.«

Kot v osnovi miselna dejavnost, se šah pogosto znajde v vrtincu razprav glede tega, ali ga je mogoče smatrati kot šport, saj ne ustreza ozkim definicijam športa kot »telesno-gibalnega udejstvovanja« in »zanj človeku ni potrebno izvajati lastnega gibanja«. A vsaj za Mednarodni olimpijski komite dvomov ni več, saj šah uvršča med šport od leta 1999. Šah je predstavnik skupine miselnih športov, pozna tekmovalne in rekreacijske oblike izvajanja ter je hkrati »odlično pedagoško sredstvo za razvijanje odlik mišljenja in osebnosti.« (Jelen 2015) Poleg miselnega in tekmovalnega zornega kota, se v povezavi s šahom pogosto izpostavlja tudi njegova umetniška oziroma estetska komponenta.

Kot dejavnost, katere osnova niso fizične pač pa kognitivne dispozicije, je v povezavi s šahom pogosto izpostavljeno in hkrati tudi precej kontroverzno vprašanje razlike v uspešnosti med moškimi in ženskami. Na nivoju vrhunškega šaha so slednje namreč v veliki manjšini, šah na splošno igra manj žensk, to pa posledično daje vtis, da ne zmorejo nastopati na enakem nivoju kot moški. Kakšni so vzroki za takšno stanje? Čemu smo tudi na področju izrazito intelektualnega športnega udejstvovanja priče tako očitni in trdno zakoreninjeni »moški dominaciji«?

Teorij in hipotez v povezavi z omenjenimi vprašanji je na pretek. Njihov razpon sega od »zdravorazumskih« razlag razlik med spoloma do bolj sofisticiranih poskusov oblikovanja koherentnih teorij. Razlogi neenakosti se, tako kot na vseh področjih družbenega udejstvovanja, kjer je opazna jasna prevlada določenega spola, iščejo znotraj okvirov bioloških in psiholoških razlik, kemijskih procesov ter družbeno in zgodovinsko (evolucijsko) konstruiranih spolnih vlog oz. identitet.

Zanimivo je, da se kot najbolj priročne razlage kompleksnih družbenih pojavov pogosto kažejo tiste, ki izvirajo iz drugih področij, predvsem biologije. Neenakosti, ki izvirajo iz (domnevnih) bioloških razlik, so že zelo dolgo med glavnimi argumenti prevlade določene družbene skupine nad drugo. Najsi gre pri tem za razmerja nadrejenosti – podrejenosti med

belci in temnopoltimi ali moškimi in ženskami, kot najmočnejši mehanizem legitimacije teh *družbenih* razmerij se praviloma kaže biologija, ki jih naturalizira oziroma prikaže kot nekaj naravnega.

Kljub velikemu napredku znanosti v zadnjem stoletju glede tega, kar danes vemo, pa tudi zavedanja o tem, česa še ne razumemo, iskanje bioloških podlag za spolne razlike in iz njih izhajajoče neenakosti očitno ostaja enako privlačno kot nekoč. Tudi pri pojasnjevanju razlik med moškimi in ženskami pri šahu se »izoliranje« bioloških faktorjev zdi najbolj »neboleč« način za dokončen obračun s tem vprašanjem. A šah zagotovo ni igra, kjer se med seboj merita dva biološka organizma, tako kot človek ni zgolj biološko bitje. Zato po mojem mnenju nobena razlaga, ki implicira biološki determinizem in posledično izpušča dejavnike družbenih odnosov v vsem, kar šah kot igro obdaja, ne more biti niti koherentna niti zadostna.

G.A. Fine dokazuje, da je šah v vsakem pogledu družbena igra, saj predpostavlja »javno identiteto, konkurenco in dejansko ali virtualno publiko.« (Fine 2014) In čeprav so lahko pomembni tako biološki kot osebni dejavniki, je sama dejavnost še vedno odvisna od družbenih odnosov znotraj nje in pripadnosti skupnosti, kot velja tudi za vsa ostala področja človekovega prostovoljnega udejstvovanja. (Fine 2014)

Podobno Doupona in Petrović šport označujeta za »področje splošne kulture« in iz tega izhodišča nadaljujeta, da se znotraj njega »tako kot na drugih področjih, zrcalijo družbeni odnosi moči in privilegijev. Zato imamo v športu še vedno opraviti z mnogimi predsodki, ki se vežejo predvsem na predstavo o ženskah in moških.« (Doupona in Petrović 2000)

To bo tudi moja izhodiščna točka v pričujoči nalogi pri poskusu pojasnjevanja trenutnega stanja na področju šaha (predvsem vrhunskega), kjer je moška prevlada neizpodbitno dejstvo. Med prvo stoterico svetovne ratinske lestvice se namreč nahaja samo ena ženska predstavica (legendarno Judit Polgar, ki je bila dolga leta med najboljšimi v absolutni konkurenci, je po njenem umiku od tekmovalnega šaha leta 2014 zamenjala Kitajka Hou Yifan) in tudi v bližnji prihodnosti si ni mogoče predstavljati, da bi naslov svetovnega prvaka v absolutni konkurenci lahko osvojila ženska. **Zagovarjal bom hipotezo, da so ženske manj prisotne v vrhunskem šahu in dosegajo slabše rezultate kot moški, zaradi družbeno konstruiranih norm, predsodkov in stereotipov o delitvi po spolu.** Ti v moderni družbi morda niso več tako eksplicitni, a so vgrajeni v samo bistvo družbenih odnosov in neenakosti, kot trdi Pierre Bourdieu.

V nalogi se nameravam dotakniti nekaterih distinkcij glede biološkega in družbenega pojmovanja spola, predvsem v točkah, ko se z biološkimi razlikami med spoloma skuša pojasnjevati družbene neenakosti. V osrednjem delu pa bom poskušal razložiti koncepte, ki so po mojem mnenju relevantni za pojasnjevanje mehanizmov, s katerimi se družbeni vzorci moči in privilegijev zrcalijo v športu – šahu. S pomočjo raziskav s tega področja bom prikazal delovanje predsodkov in stereotipov ter njihov vpliv na (ne)uspešnost posameznikov/c – tako na področju športa kot v drugih sferah družbenega udejstvovanja. Pri pojasnjevanju teh vplivov se nameravam navezati predvsem na koncept nevarnosti potrditve stereotipa, ko posamezniki/ce čutijo dodaten pritisk zaradi družbene skupine, kateri pripadajo. **Šahistke tako, v skladu z mojo drugo hipotezo, nosijo dodatno breme, saj so ocenjevane znotraj okvirov (stereotipov), ki jim že v osnovi pripisujejo manj možnosti za uspeh v primerjavi z moškimi (šahisti).**

Vse skupaj bom postavil v okvir teorije Pierra Bourdieuja o moški dominaciji oziroma o tem, kako objektivne družbene strukture, ki se zdijo povsem »naravne« oziroma dehistorizirane, določajo izbire posameznikov in hkrati utrjujejo obstoječi družbeni red, katerega produkt so. V ta kontekst zagotovo spada tudi razširjeno pojmovanje, da je šah »moška« igra in da je zato njihova prevlada na tem področju nekaj normalnega (naravnega). Kot bomo videli, gre za tipičen družbeni konstrukt, pri katerem lahko identificiramo njegov izvor in družbene okoliščine, znotraj katerih se je uveljavil in trdno zasidral. V zadnjem delu naloge bom nato analiziral medijska besedila, ki na različne načine obravnavajo tematiko neenakosti med moškimi in ženskami v šahu. Z uporabo kritične analize diskurza bom preverjal **še hipotezo, da so družbeno razširjeni (»uveljavljeni«) predsodki in stereotipi o tem, da ženske niso sposobne igrati šaha na enakem nivoju kot moški, še vedno močno prisotni v medijskih vsebinah ter prevladujočem diskurzu na to tematiko.** Tako se (so)ustvarja neugodno/neprivlačno okolje, v katerem se je ženskam težko uveljaviti, znotraj njega vztrajati ali pa se sploh odločiti za udejstvovanje v njem.

## 2 Dejavniki, ki vplivajo na uspešno igranje šaha

Ko poskušamo ugotoviti vzroke za razlike v dosežkih med moškimi in ženskami pri igranju šaha, začnimo z opredelitvijo dispozicij, ki v največji meri pripomorejo k vrhunskim rezultatom na tem specifičnem področju.

Maass in sodelavci (2008) navajajo avtorje, ki v prvi vrsti izpostavljajo pomembnost **(zavestnega) napora ter angažiranja posameznikov/c v smeri izpopolnjevanja, treniranja in nastopanja na turnirjih**, kar lahko prinese rezultate sorazmerne vloženemu trudu v dejavnost.

Z globalizacijo, hitrostjo in dostopnostjo informacij ter računalniških tehnologij se je svetovni šahovski vrh v zadnjih letih tako kvalitativno kot kvantitativno močno razširil. Na primer, samo ratinška meja, ki zamejuje igralce prve stoterice svetovne lestvice FIDE<sup>1</sup>, se je od leta 2000 do danes dvignila za skoraj 60 točk, kar je precejšnja razlika. ([ratings.fide.com/toplist.phtml](http://ratings.fide.com/toplist.phtml)) Doseganje tako visokega tekmovalnega nivoja zahteva procesuiranje neprimerno večjega števila informacij in soočanje s številčnejšo konkurenco z vseh koncev sveta, kar še bolj kot kdaj koli prej predvideva skoraj fanatično predanost študiju ter izpopolnjevanju vseh področij šahovske igre.

Zelo pomemben faktor za uspešno igranje šaha je **spomin**. Šahisti in šahistke na visokem nivoju praktično brez izjeme posedujejo obsežno teoretsko znanje o različnih fazah igre (otvoritve, središčnice, končnice), ki ga med samo igro/partijo selektivno izbirajo iz dolgoročnega spomina. Poleg tega računanje velikega števila potencialnih potez in pozicij vnaprej predvideva visoko kapaciteto **delovnega in prostorsko-vizualnega spomina**. (Maass in drugi 2008)

Slednje je v precejšnji meri povezano z naslednjim pomembnim dejavnikom za uspešno igranje šaha – **mentalnimi predstavami**. Pri igranju šaha se večina dogajanja odvija v glavah igralcev/k, na šahovnici se pojavijo zgolj manifestacije miselnih procesov. Ti zahtevajo večšine stalnega preračunavanja potez in možnih scenarijev ter njihovega ocenjevanja, kar nato vodi do izbir, za katere igralci/ke predpostavljajo, da prinašajo najboljši (željeni) rezultat. (Fine 2014) Znotraj kategorije mentalnih predstav sta pri igranju šaha posebej pomembni **sposobnost generiranja in ohranjanja prostorskih predstav ter mentalna rotacija**, saj se,

---

<sup>1</sup> FIDE (Fédération Internationale des Échecs) – Svetovna šahovska organizacija

glede na barvo figur spreminja prostorska zaznava polj in figur na šahovnici. (Maass in drugi 2008)

Kar nekaj avtorjev, tudi Maass in sodelavci (2008), navajajo **motivacijske dejavnike** kot tiste, ki pomembno vplivajo na šahovske dosežke. Med njimi je izpostavljena agresivnost oziroma želja po zmagovanju in dominiranju (tudi strah pred porazom kot zrcalna stran). Šah je namreč visoko kompetitivna (agresivna) igra, kar dokazuje že s svojim prevladujočim izrazoslovjem, v katerem so običajni izrazi kot na primer *napad*, *obramba*, *zmaga*, *poraz*, *razbijanje*, *dominacija*, itd. V študiji Van der Maasa in Wagenmakersa iz leta 2005 so se prav motivacijski dejavniki izkazali za najbolj vplivne pri določanju igralnih sposobnosti posameznikov/c. Tako ta dva avtorja ugotavljata, da so igralke dosegale slabše zmogljivostne rezultate<sup>2</sup> v tekmovalnih okoliščinah (merjene v ELO<sup>3</sup> točkah) glede na pričakovanja, ki so izhajala iz njihovega prikazanega znanja med testiranjem. (Maass in drugi 2008)

Prav slednje se zdi pomembno področje, na katerem bi lahko prišlo do izrazitih razlik med spoloma, saj po številnih raziskavah ženske kažejo nižje tendence pri testiranjih agresivnosti in dominacije v primerjavi z moškimi. Poleg tega so se razlike pojavljale tudi pri testiranjih v kategoriji mentalnih predstav, in sicer so bili moški uspešnejši pri merjenju sposobnosti mentalne rotacije. (Hines 2005; Maass in drugi 2008)

Od omenjenih dejavnikov, za katere predpostavljamo, da so pomemben kazalec predvidevanja uspešnega (tekmovalnega) udejstvovanja v šahu, sta se torej dva v nekaterih dosedanjih raziskavah izkazala kot spolno neenakomerno porazdeljena v prid moških. Sta torej prednost pri sposobnosti mentalne rotacije in »naravna« nagnjenost k agresivnosti ter dominaciji kot močan motivacijski »pospešek« ključna razloga za večjo angažiranost moških v šahu in hkrati/posledično njihovo večjo uspešnost v primerjavi z ženskami? Je mogoče omenjene razlike v celoti izolirati od družbenih vplivov njihovega nastanka in na ta način pokazati na njihovo esencialno biološko podlago?

---

<sup>2</sup> Zmogljivostni rezultat (rating) je hipotetični rating igralca/ke, ki izhaja iz njegovega/njenega rezultata na posameznem turnirju. Pri njegovem izračunu se upošteva lastni rating, povprečni rating nasprotnikov in dosežen rezultat.

(Wikipedia 2016)

<sup>3</sup> Ratinški sistem temelji na ELO točkah, njegov avtor je ameriški profesor fizike madžarskih korenin Arpad Elo. (Wikipedia 2016)

### 3 Biološki okvir

#### *3.1 Biološke teorije preučevanja (vedenjskih razlik) med moškimi in ženskami ter njihove omejitve*

Biološke razlage se opirajo predvsem na raziskave vpliva hormonov na razvoj možganskih predelov, kjer se kažejo razlike med moškimi in ženskami. Teorija o možganskem spolu predpostavlja anatomske in funkcionalne razlike v možganih moških in ženskih zarodkov pod vplivom prenatalnih hormonov, ki po rojstvu vodijo k spolno določenim vedenjskim razlikam. (Hines 2005; Fausto-Sterling 2014)

Številne študije opisujejo spolno zaznamovane razlike pri obnašanju novorojencev in jih interpretirajo kot dokaz prirojenih, bioloških podlag razlik med skupinama. Tako na primer obstajajo teorije o biološkem izvoru zgodnjih razlik v stopnjah aktivnosti, koordinaciji udov ali pa razlik pri določeni vrsti očesnega kontakta oziroma odzivanja na družbene interakcije. Njihovi avtorji v osnovi zagovarjajo tezo, da ugotovljene razlike ob rojstvu oziroma v prvih mesecih življenja dokazujejo obstoj prirojenih spolnih razlik, slednje pa postavljajo tudi kot osnovo za spolno pogojene razlike v obnašanju in socialnih veščinah, ki se razvijajo mesece in leta po samem rojstvu. (Fausto-Sterling 2015)

Fausto-Sterling nasprotuje omenjenemu sklicevanju na biološki izvor razlik, saj to: **a)** ne zmore v zadostni meri pojasniti prepleta enakih značilnosti med obema skupinama, **b)** ne more pojasniti variabilnosti znotraj skupine in **c)** ne ponuja dosti vpogleda v to, kako se pod morebitnim vplivom biološki procesov pred samim rojstvom kasneje oblikujejo spolno zaznamovane razlike pri obnašanju v daljšem časovnem obdobju po njem. Zato po njenem mnenju ob rojstvu izmerjene razlike med skupinama, ki so že same po sebi majhne in se ponekod v prvih mesecih življenja tudi izenačijo, nimajo neposredne povezave z nadaljnjim razvojem spolno pogojenih vedenjskih vzorcev. Slednji se namreč razvijajo v prvem letu življenja kot preplet **fizičnih, družbenih in čustvenih izkušenj**. Pri tem igra najpomembnejšo vlogo diada novorojenec-skrbnik (starš), ki proizvede različne izkušnje

glede na spol<sup>4</sup>. Te interakcije vplivajo na nevronske razvoj centralnega in perifernega živčnega sistema otroka ter vodijo do **utelešenja**<sup>5</sup> spola. (Fausto-Sterling 2015)

Po Fausto-Sterling poskusi bioloških razlag padejo, ker izhajajo iz netočnega razumevanja vloge biologije pri človeškem razvoju. Poenostavljanje znotraj okvirov kot so spol ali rasa ne upošteva številnih individualnih značilnosti, ki nastanejo kot posledica interakcij med organizmi in njihovim okoljem. (Fausto-Sterling 1992, 60)

Vzemimo kot primer (zloglasno) teorijo britanskega razvojnega psihopatologa Simona Barona-Cohana. Ta namreč na podlagi zgodnjih razlik v obnašanju pri novorojencih obeh spolov (očesni kontakt, odzivnost na družbene interakcije) skuša pojasnjevati različne stopnje mentalnih bolezni, predvsem avtizma ter motnje aktivnosti in pozornosti (ADD), med moškimi in ženskami. Razlike po njegovem mnenju nastanejo že v predporodnem obdobju pod vplivom različnih hormonov (predvsem testosterona), ki vplivajo na moške in ženske zarodke, da ti po rojstvu razvijejo različne vzorce obnašanja. Ravno zaradi vpliva prenatalnih hormonov naj bi nastale značilne vedenjske razlike (na spektru empatija-sistematizacija), ki vodijo tudi v večje stopnje avtizma med moško populacijo. Avtizem je tako za Baron-Cohana primer »ekstremne različice moških možganov«<sup>6</sup>. (Fausto-Sterling in drugi 2012)

Hormonske razlike v prenatalnem obdobju sicer niso vprašljive, kljub temu pa v raziskavah primanjkuje še ogromno podrobnosti o tem, kako le-te vplivajo na razvoj telesnih značilnosti, možganov in vedenjskih značilnosti po rojstvu. Baron-Cohen pa svojo enosmerno teorijo biološkega nadzora nad človeškim vedenjem promovira prav na podlagi poenostavljene predpostavke o vplivu hormonov na delovanje možganov, za katerega primanjkuje zadostnih dokazov. Nevrološke komponente bolezni kot je avtizem je zato, tudi v luči izboljšanja javnega zdravstva, najbolj smiselno proučevati v njihovem **razvojnem kontekstu**. (Fausto-Sterling 2000; Fausto-Sterling in drugi 2012)

Problematičnost biološkega pojasnjevanja se izkaže tudi na področjih, kjer se sprva zdi, da domnevno prirojene razlike med moškimi in ženskimi slonijo na bolj trdnih temeljih. Kot smo

---

<sup>4</sup> Po Fausto-Sterling (2015) se najprej vzpostavijo različni vzorci ravnanja staršev (skrbnikov) z novorojenci glede na spol, kasneje pa pridejo v ospredje predvsem njihove percepcije spolno zaznamovanih razlik (npr. preko igre, vokalizacije z otrokom, itd.) Številne študije potrjujejo različne vzgojne vzorce staršev glede na spol otroka.

<sup>5</sup> Koncept utelešenja izkušen je precej širši od pojma socializacije kot zgolj družbenega učenja. Kot rečeno, predvideva dinamičen preplet fizioloških dejavnikov, fizičnega okolja in individualnih dnevnih praks, ki so seveda kulturno specifične. Utelešenje pomeni, kot dokazujejo različni avtorji, da izkušnje stika z zunanjim svetom novorojencem dejansko puščajo nevro-muskularne sledi. (Fausto-Sterling 2015)

<sup>6</sup> Z zagovarjanjem biološke podlage razlik med moškimi in ženskami ter razlik v delovanju njihovih možganov je Baron-Cohen priročna referenca za pojasnjevanje prevlade moških na različnih področjih intelektualnega udejstvovanja, kot bomo videli tudi pri šahu.

videli, so testiranja na področju vizualno-prostorskih sposobnosti večkrat pokazala razlike, ki gredo konsistentno v prid moški populaciji (pogosto sicer razlike tudi niso bile zaznane). Kljub temu ostajamo pred dilemo, ali gre za genetsko podlago razlik glede na spol, ali pa je njihov nastanek pogojen z vplivi okolja. Pomisleki proti izoliranju bioloških dejavnikov so naslednji: **a)** gre za (vsaj delno) naučene veščine, **b)** na razvoj katerih vplivajo kompleksni dejavniki okolja, kar je bilo dokazano na primeru antropoloških študij različnih kultur in razvoja njihovih vizualno-prostorskih veščin, **c)** poleg tega pa družbena porazdelitev položajev, ki zahtevajo večje vizualno-prostorske sposobnosti (npr.: inženirski poklici), ne odraža razmerja med moškimi in ženskami, ki je bilo dejansko izmerjeno (neenakosti v družbi so neprimerno večje, kot tiste, ki so se pokazale pri meritvah). (Fausto-Sterling 1992)

Pri iskanju bioloških podlag za razlike med moškimi in ženskami so pomembno področje raziskovanja seveda tudi možgani. V povezavi s predpostavko (kot smo videli precej problematično), da so neenakosti v vizualno-prostorskih sposobnostih posledica genetskih faktorjev, igrajo pomembno vlogo (domnevno prirojene) razlike v zgradbi in delovanju možganov pri moških in ženskah. Ravno glede omenjenih sposobnostih naj bi se ključ skrival v predelu možganov, ki povezuje njihovo levo in desno hemisfero, imenovanem korpus kalozum (*corpus callosum* - CC). Razlaga se glasi nekako takole: določeni deli CC so bili izmerjeni večji pri možganih žensk v primerjavi z moškimi, kar je dokaz o njihovem različnem delovanju. Ženske naj bi pri procesuiranju vizualno-prostorskih informacij namreč uporabljale tako levo kot desno polovico možganov, medtem ko moški zgolj levo. Večja specializacija (lateralizacija) naj bi zato moškim zagotavljala večje sposobnosti pri opravljanju nalog tovrstne narave. Prednost moške populacije, ki naj bi izhajala iz tega, nekateri nato skušajo enostavno razširiti še na področje matematike in znanosti na splošno. (Fausto-Sterling 2000)

Razprava glede razlik v velikosti in delovanju CC je od pojava njene sodobne različice leta 1982 pritegnila precej pozornosti splošne in strokovne javnosti. Proučevanje tega predela človeških možganov pa je zaradi njegove velike prepletenosti ter kompleksne in nepravilne oblike samo po sebi precej problematično. Znanstveniki si tako kljub številnim poskusom še vedno niso enotni glede najbolj primerne metode za njegovo proučevanje. Ob tem pa je le malo raziskav do sedaj uspelo potrditi absolutne razlike med moškimi in ženskami. V povezavi s CC obstaja veliko neznank in vprašanj, na katera še nimamo odgovorov, med drugim o vplivu drugih možganskih predelov glede na njegovo (sredinsko) lego. Kar pa se tiče njegove vloge pri določanju sposobnosti vizualno-prostorskega razmišljanja, z veliko

večjo gotovostjo vemo, da se te sposobnosti pri posameznikih/cah lahko izboljšujejo z učenjem. (Fausto-Sterling 2000)

Podobno lahko vidimo precej bolj očitne vplive družbeno konstruiranih norm v povezavi s spolnimi vlogami kot pa bioloških podlag pri **percepciji in izražanju agresivnosti**. Zgodnje raziskave spolnih razlik so sicer kazale, da so moški neprimerno bolj agresivni od žensk. To močno prisotno prepričanje pa se je omajalo, ko so bile ugotovljene razlike v načinih izražanja agresivnosti. Ženske se namreč v primerjavi z moškimi zgolj poslužujejo oziroma so bolj nagnjene do drugačnih oblik agresivnosti. Lahko jih poimenujemo s skupnim imenovalcem »ne-očitne« oziroma »posredne« oblike nasilja (npr.: širjenje govoric, izključitev, kritiziranje, prelomljeno zaupanje, itd.) Medtem ko po raziskavah neposredno fizično in verbalno nasilje ostaja »domena« moških, je dojemanje jeze med moškimi in ženskami podobno, izražanje posredne agresivnosti pa se celo rahlo nagiba v smeri žensk. (Archer 2004; Hess in Hagen 2006)

Omenjene študije tudi zmanjšujejo pomen biološke podlage razlik v agresivnosti, saj te ne kažejo povečanja v obdobju pubertete pod vplivom zvišanega testosterona pri moških (kar je ena od predpostavk tovrstnih teorij). Z neizogibnim upoštevanjem vloge okolja sta zato pri pojasnjevanju razlik najbolj uveljavljeni teoriji, ki obravnavata agresijo kot prilagoditveno strategijo (evolucijski model spolne selekcije) oziroma kot odraz spolno zaznamovanih vlog, ki izhajajo iz družbene delitve dela. (Archer 2004; Hess in Hagen 2006)

Skladno s teorijo družbenih vlog slednje proizvajajo pričakovanja glede spolno zaznamovanih značilnosti, ki vodijo do drugačnih vzorcev obnašanja pri moških in ženskah. Predvsem razlike v samem odnosu do fizičnega nasilja so lahko močno potencirane zaradi družbenih vlog in položajev, kjer prevladujejo moški (npr. vojska, določene športne discipline, itd.) Na obnašanje vpliva tudi kontekst situacije, ki lahko v določenih primerih spodbuja podrejanje družbenim normam, določenih s spolnimi vlogami, v drugih pa povzroči odsotnost tega podrejanja. Sorodna tej je teorija, ki govori o družbeno naučenem agresivnem obnašanju. To je pridobljeno v razvojnem procesu in se prenaša s kulturnimi vrednotami preko staršev, vrstnikov, izobraževalnega sistema in medijev. (Archer 2004; Hyde 2005; Hess in Hagen 2006)

Nedvomno torej na razvoj, oblike in percepcijo agresivnosti vpliva široka paleta družbeno konstruiranih dejavnikov, zato se tudi v tem primeru zdi nesmiselno govoriti o prirojeni razliki med moškimi in ženskami.

### 3.2 Spolni dimorfizem ali preplet lastnosti?

Nekateri znanstveniki so že dalj časa kritični do neprimerne uporabe jezika v zvezi s proučevanjem razlik med možgani moških in žensk. Zavračajo namreč njihovo obravnavanje v kategorijah spolnega dimorfizma, saj pri človeku in večini sesalcev prihaja do velikih prekrivanj med populacijami in razlike predstavljajo zgolj srednje vrednosti. Spolni dimorfizem v človeških možganih je izredno redek, če sploh obstaja, tudi v predelih, kjer se kažejo največje razlike med **možgani moških** in **možgani žensk**. Na primer, predel v hipotalamusu, imenovan *intermediate nucleus (InM)*, v povprečju pri moških dvakrat večji, je kljub temu pri približno tretjini moških v velikosti tipični za žensko populacijo. Znanstveni krogi ne glede na omenjene pomisleke še vedno zelo pogosto uporabljajo dihotomijo »moški možgani« in »ženski možgani«, kot da gre za **dve povsem ločeni kategoriji**. **Tovrstne poenostavitve pa so še pogostejše v bolj splošnih (laičnih) predstavitvah znanstvenih del.** (Joel in Fausto-Sterling 2016)

Pri tem je pomembno še, da same razlike v strukturi možganov med moškimi in ženskami nikakor **ne odražajo** tudi **razlik v njihovem delovanju** in ne omogočajo razumevanja razmerij med spolom in možgani. Vseeno nekateri znanstveniki in laiki z navajanjem razlik med možgani moških in možgani žensk implicitno predpostavljajo, da več razlik kaže na večjo ločenost obeh kategorij. Ta predpostavka ne upošteva *načela kompenzacije*, po katerem se razlike medsebojno izravnavajo in delujejo v smeri dveh funkcionalno podobnih sistemov. (Joel in Fausto-Sterling 2016)

Avtorici zato predlagati drugačen pristop pri proučevanju (razumevanju) možganov in njihovega delovanja. Njuna hipoteza je, da možgani **niso sestavljeni notranje konsistentno z izključno ženskimi ali izključno moškimi lastnostmi**, pač pa tvorijo **preplet** (mozaik) teh lastnosti (*mosaic brain hypothesis*)<sup>7</sup>. Pri proučevanju njihovega delovanja, razvoja vedenjskih vzorcev in različnih psihopatologij je zato bolj smiselno nastopiti s predpostavko, da možgani pripadajo enotni populaciji, znotraj katere nastajajo razlike, kot pa jih že v osnovi razdeliti na dve medsebojno ločeni kategoriji. Vpliv spola na možgane pa je potrebno razumeti v kontekstu specifičnega okolja ter razvojnih in genetskih pogojev. (Joel in Fausto-Sterling 2016)

---

<sup>7</sup> Podobna ideja je bila potrjena v študiji Joel in drugi (2015) o notranji konsistentnosti človekovega vedenja, ki je pokazala, da ljudje posedujejo enkraten preplet »tipično ženskih« (pogostejših v ženski populaciji) in »tipično moških« (pogostejših v moški v primerjavi z žensko populacijo) psiholoških karakteristik. (Joel in Fausto-Sterling 2016)

### 3.3 Kritika biološkega determinizma

Kljub različnim meritvam in raziskavam, ki so pokazale značilne razlike med moškimi in ženskami v določenih kognitivnih sposobnostih in anatomskih značilnostih, je nujno opozoriti na nekatere njihove pomanjkljivosti in omejitve, hkrati pa tudi na to, da variantnost obstaja tako med spoloma kot znotraj istega spola. Moški in ženske so na obeh straneh statistične razporeditve posameznih značilnosti in skoraj nemogoče je kogarkoli uvrstiti znotraj idealnega modela (izključno) moških ali ženskih vzorcev. Tudi znanje o številnih kemičnih in bioloških procesih, ki vplivajo na možgane in razlike med populacijama, vsebuje številne »slepe pege«, zaradi katerih je marsikaj nemogoče pojasniti v zadostni meri. Znanstveniki so zato večinoma še vedno previdni pri označevanju določenih značilnosti kot izključno biološko pogojenih. Človeško vedênje je namreč zelo kompleksno in pod izrazitim vplivom družbenih dejavnikov, kot tako pa ga je nemogoče razložiti zgolj v bioloških kategorijah. Najbolj verjetno je torej, da so številne razlike med spoloma posledica interakcij med različnimi dejavniki vplivanja, med katerimi so tako tisti, ki jih na splošno označujemo za biološke, kot tudi tisti, ki izhajajo iz vplivov družbe oziroma okolja. (Hines 2005; Fausto-Sterling 2014)

Eden glavnih problemov biološkega determinizma je **kategorična napaka**, ki jo njegovi nosilci vseskozi uporabljajo za identificiranje različnih družbenih skupin in definiranje njihovih lastnosti. Pri tem gre za obravnavanje skupin na podlagi napačne predpostavke o njihovih koherentnih bioloških značilnostih (npr.: spolni dimorfizem človeških možganov). Stephen J. Gould zato pripisovanje bioloških vrednosti posameznim skupinam označuje kot nepomembno, intelektualno nezanesljivo in skrajno škodljivo. (Gould 2000/1981, 133, 391–395)

Biološki determinizem v svojih različnih pojavnih oblikah skozi zgodovino podpira idejo, da skupne vedenjske norme, hkrati pa iz njih izhajajoče družbene in ekonomske razlike med človeškimi skupinami (zlasti rasami, razredi in spoloma), izhajajo iz podedovanih oziroma prirojenih (genetsko določenih) razlik. Pri tem so posamezne skupine, ki so domnevno prirojeno manjvredne, z lahkoto zamenljive. V zgodovini se je slednje večkrat potrdilo z zelo podobnimi metodami in argumenti pri pojasnjevanju intelektualne manjvrednosti žensk, rasnih manjšin (predvsem temnopoltih) oziroma nižjih družbenih slojev v obdobju nastanka industrijskih družb. A vsi klasični argumenti bioloških deterministov padejo, ker značilnosti, ki jih navajajo pri razlikovanju med skupinami, niso posledice biološke pač pa **kulturne evolucije**. Pri tem poskušajo »s pomočjo anatomije sklepati o zmogljivostih in vedenjih, ki so

jih oni povezovali z anatomijo, mi pa menimo, da izvirajo iz kulture.« (Gould 2000/1981, 46, 128, 350–351)

Kritika biološkega determinizma nikakor ne predpostavlja absolutnega izključevanja vseh vplivov bioloških dejavnikov na človeško vedenje. Številne biološke (genetske) značilnosti in omejitve, ki vplivajo na naše obnašanje in posledično tudi na delovanje družbe, so seveda očitne in nesporne. Problematične pa so predpostavke, po katerih biologija določa tudi posebna vedenja ali družbene pojave, kot so na primer agresivnost, ksenofobija, prevlada moških, itd. (Gould 2000/1981, 354)

Nasprotje pojasnjevanju specifičnih vedenj z genetsko podlago človeške narave predstavlja iskanje »temeljnih tvornih pravil«, kar izraža koncept *biološke potencialnosti*. Ta predpostavlja širok razpon različnih vedenj in dokazuje, da glavna značilnost človeškega vedenja ni prirojenost, pač pa **prožnost**. Genetsko je tako lahko določen zgolj *potencial* za določeno vedenje, ki v posameznih okoljih lahko pride do izraza, v drugih pač ne. Celo če nekatere pojavne oblike v specifičnih okoljih lahko točno predvidimo, to še nikakor ne pomeni, da so prirojene. (Gould 2000/1981: 354–355)

Po Gould-u je človeška edinstvenost v primerjavi z drugimi živimi bitji prav v prožnosti delovanja naših možganov. Inteligentnost je namreč sposobnost soočanja s problemi na neprogramiran oz. ustvarjalen način in naravna selekcija je delovala v smeri maksimiranja prožnosti človekovega vedenja. V luči prilagoditev pa je veliko bolj kot genetski kod za določena vedenja smiselna sposobnost selektivnega izbora le-teh glede na ustrezne okoliščine. Gould zato prožnost označuje kot »znamenje človeške evolucije«. (Gould 2000/1981: 356–357)

Ob tem pa je biološki determinizem povezan tudi z nekaterimi »najstarejšimi vprašanji in napakami naših filozofskih tradicij«: **redukcionizmom**, ki se trudi razlagati deloma naključne, obsežne in neizvedljive kompleksne pojave s pomočjo determinističnega vedenja najmanjših sestavnih delov; **reifikacijo** oziroma težnjo po spreminjanju abstraktnega pojma (kot je na primer inteligentnost) v trdo entiteto; **dihotomizacijo**, členitvijo kompleksnih in trajnih resničnosti v razdelke po parih in **hierarhizacijo** v smislu rangiranja enot v linearnih nizih po naraščajoči vrednosti. (Gould 2000/1981, 20).

Po predpostavkah biološkega determinizma je družba zgolj odslikava bioloških dejavnikov, kar je prepričanje, ki zelo očitno koristi skupinam na oblasti pri ohranjanju statusa quo. V

političnem kontekstu je tako pogosto (čeprav ne nujno) povezan s konzervativno socialno politiko<sup>8</sup>. (Gould 2000/1981, 46; Fausto-Sterling 2000, 144)

## 4 Družbeni vplivi

### 4.1 Predsodki in stereotipi

Predsodki in stereotipi so pomembni in vseprisotni mehanizmi socialne kategorizacije, s katerimi posamezniki/ce lažje obvladujejo nepreglednost ter kompleksnost informacij in dražljajev iz zunanjega sveta. Pri obojih gre za izrazite kognitivne strukture, ki jih spremljajo ocenjevanje in vrednotenje, vodijo našo percepcijo in katerih uporaba poteka na pretežno nezavednem oziroma avtomatskem nivoju. (Ule 1997)

Predsodki so običajno definirani kot vrsta nepreverjenih stališč, »ki niso upravičena, argumentirana in preverjena, a jih spremljajo intenzivne emocije in so odporni na spremembe.« (Rot v Ule 1997) Kot taki vsebujejo kognitivno, emotivno in konativno (dinamično) komponento. Zelo pomembna je emotivna plat predsodkov, ki »hrani« njihovo globoko nezavedno dinamiko. Konativna komponenta pa sproža pripravljenost za določeno vrsto obnašanja do kategorije objektov, proti katerim so usmerjeni posamezni predsodki. Tako na primer predsodki do žensk in njihovega položaja v družbi lahko vodijo do obnašanj (izbir), ki ženskam otežujejo dostop do visokih položajev na različnih področjih. (Ule 1997)

Stereotipi so neke vrste predstopnja predsodkov, saj sodbe, ki jih določajo, temeljijo zgolj na kognitivni komponenti. So nekakšen rezultat nujnosti oziroma sklepanja na osnovi omejenih informacij ter hkrati potrebe, da se poenostavi kompleksnost pojavov in dogajanj v okolici. Tako vloga/naloga stereotipov ni, da bi v celoti ustrezali realnosti, pač pa zgolj poudarijo tipične lastnosti stvari. Zaradi slednjega naj bi vsebovali tudi »zrno resnice«, čeprav celo zagovorniki te ideje v določeni meri priznavajo, da se s pretiravanjem in poenostavljanjem to jedro močno potvarja. (Ule 1997; Oakes in drugi 1999/1994)

---

<sup>8</sup> Gould (2000/1981, 21) tako ciklične preporede biološkega determinizma, ki so značilni tudi za moderno družbo, povezuje s političnim zategovanjem, zlasti pri državnih izdatkih za socialne programe.

Stereotipi, kot tudi predsodki, so lahko pozitivni in negativni, a pogosto povzročajo negativno popačenje podobe objekta in močno selektivno pozornost do obnašanja drugih ljudi. Uveljavljena predstava je, da so stereotipi relativno stabilne tvorbe, a nekateri avtorji (npr. Oakes in drugi 1999/1994) temu nasprotujejo. Po njihovem prepričanju je za stereotipiziranje namreč značilna variabilnost in **odvisnost od konteksta**. Predvsem pa je pomembno, da sodbe o drugih ljudeh oziroma skupinah ljudi na podlagi omejenih informacij lahko vodijo v »vlogo diskriminatorjev« v odnosu do teh skupin. (Ule 1997)

A kot bomo videli, negativni stereotipi in predsodki ne vplivajo zgolj na obnašanje tistih, ki te stereotipe in predsodke pripisujejo drugim skupinam, pač pa povzročajo tudi odzive pri predstavnikih/cah tistih skupin, katerim so pripisani. Na slednje je med prvimi opozoril Gordon Allport v svojem klasičnem delu *The nature of prejudice* iz leta 1954. Predvideval je, da posamezniki/ce v situacijah, kadar so tarče negativnih predsodkov zaradi družbene skupine, kateri pripadajo, neizogibno proizvedejo obrambne reakcije, saj je napaden pomemben aspekt njihove identitete (ega). Odziv v obliki pretirane zaskrbljenosti glede stigmatiziranosti in negativne karakterizacije pa se lahko izrazi »navzven« kot jeza, agresivnost in militantnost ali pa »navznoter« kot strah, umik ali celo samosovraštvo. (Stone in drugi 1999)

Kot ugotavljajo Spencer, Steele in Quinn (1999) ter med drugimi tudi Cadinu in sodelavci (2005), je ravno to področje izmed številnih v Allportovi socialnopsihološki klasiki presenetljivo dolgo ostalo brez nadaljnjih raziskav.<sup>9</sup> Ko sta dobra štiri desetletja kasneje Steele in Aronson v svoji raziskavi prvič uporabila pojem nevarnost potrditve stereotipa (*org. Stereotype Threat*), pa se je zanimanje za tematiko močno povečalo. Sledile so številne nadaljnje študije in raziskave, ki so preko različnih področij raziskovanja skušale ugotoviti kaj so posledice nevarnosti potrditve stereotipa, katere skupine in v kakšnih situacijah so temu mehanizmu najbolj podvržene, na kakšen način deluje in kako lahko omilimo njegove negativne posledice. (ReducingStereotypeThreat 2016)

---

<sup>9</sup> Izjema je klasično delo Ervinga Goffmana iz leta 1963 *Stigma: Notes on the management of spoiled identity*, ki se na podlagi koncepta socialne stigme ukvarja z učinki in posledicami negativnega ocenjevanja posameznika/ce s strani družbe. A kot pojasnjujejo Spencer in sodelavci (1999), obstaja pomembna razlika v delovanju stigme na eni in nevarnosti potrditve stereotipa na drugi strani. Stigma ima namreč precej bolj splošne učinke razvrednotenja z označevanjem negativnih karakteristik identitete posameznikov/c ne glede na konkretno situacijo. Nevarnost potrditve stereotipa je po drugi strani povsem situacijsko pogojena – posamezniki/ce jo namreč občutijo zgolj v okoliščinah, kjer so ocenjevani v okviru kategorij kritičnega negativnega stereotipa.

#### **4.2 Nevarnost potrditve stereotipa**

Nevarnost potrditve stereotipa torej predpostavlja **obstoj negativnih stereotipov** glede **določenih lastnosti oziroma sposobnosti skupine**, ki so **splošno znani** in se jih posameznik/ca, ki pripada tej skupini, zaveda. V trenutku, ko omenjene lastnosti oziroma sposobnosti postanejo **kriterij za ocenjevanje**, pripadniki/ce teh skupin občutijo **dodatno breme**, saj obstaja nevarnost, **da z lastnimi dejanji, rezultati ali dosežki potrdijo prav te negativne stereotipe o lastni skupini**. Dodatno breme na tovrsten način ustvarja znotraj posameznika/ce neugodne pogoje, ki zavirajo delovanje na ravni njihovih dejanskih sposobnosti. (Steele in Aronson 1995; Spencer in drugi 1999; Stone in drugi 1999).

V povezavi s slabšimi rezultati posameznikov/c pod vplivom nevarnosti potrditve stereotipa so bile opravljene številne raziskave na različnih področjih. V »pionirski« raziskavi koncepta nevarnosti potrditve stereotipa sta Steele in Aronson raziskovala njegov vpliv na rezultate temnopoltih ameriških študentov pri opravljanju standardiziranih testov verbalnega znanja oz. sposobnosti v primerjavi z rezultati njihovih belopoltih vrstnikov. Rezultati v več mešanih skupinah študentov, ki so opravljali enake preizkuse, so se močno razlikovali glede na to, kako sta avtorja raziskave predstavila njen namen. V eksperimentalni skupini je bila izpostavljena diagnostična narava testiranja, s katero naj bi se določile (izmerile) intelektualne sposobnosti posameznikov/c. Ideja avtorjev je bila, da se na ta način subtilno aktivira splošno razširjen stereotip o temnopoltih kot intelektualno manj sposobnih v primerjavi z belci. V tej skupini so temnopolti študentje primerjalno res dosegli najslabše rezultate. Slednji so se »dramatično« izboljšali, ko je bilo testiranje predstavljeno zgolj kot laboratorijski preizkus in ni imelo predznaka ugotavljanja intelektualnih sposobnosti. Slabše rezultate so temnopolti študentje dosegali tudi v tretji skupini, v kateri je bil test predstavljen zgolj kot težji izziv za sodelujoče. Enako se je zgodilo še v skupini, kjer je bil test ponovno predstavljen kot ne-diagnostičen, a se je od sodelujočih pred začetkom zahtevala rasna opredelitev. Avtorja sta z rezultati raziskave tako dokazala, da je mogoče z zelo subtilnimi manipulacijami aktivirati mehanizem nevarnosti potrditve negativnega stereotipa glede intelektualnih sposobnosti temnopoltih študentov v primerjavi z belopoltimi vrstniki in s samim tem povzročiti njihove slabše dosežke pri kognitivnih testiranjih. (Steele in Aronson 1995)

Zanimanje raziskovalcev so vzbudile tudi druge skupine, pri katerih se na določenih področjih kažejo primeri podreprezentacije in izmerjenih razlik v sposobnostih, ki jih je težko povsem ustrezno pojasniti. Kot eno takih pomembnih področij raziskovanja se je izpostavilo vprašanje podreprezentiranosti žensk v znanosti oziroma, bolj specifično, v določenih znanstvenih

disciplinah. Zelo plodna za poskuse pojasnjevanja situacij, v katerih moški močno prevladujejo na nekem področju, se je izkazala matematika, kjer je bilo narejenih kar nekaj raziskav. Zaradi določenih podobnosti med matematiko in šahom (izrazito kognitivni dejavnosti), se mi raziskave na tem področju zdijo še posebej relevantne tudi za pričujočo nalogo.

Spencer in sodelavci (1999) razlage razlik med ženskami in moškimi, izmerjenih na matematičnih testiranjih, razvrščajo v dve skupini: določeni jih pojasnjujejo z genetsko ukoreninjenimi sposobnostmi za matematiko, ki naj bi bili med spoloma različni, medtem ko »drugi tabor« izpostavlja učinke socializacije v spolno določene vloge, ki spodbujajo tudi spolno določene izbire dejavnosti.

Sami so raziskovali učinek nevarnosti potrditve stereotipa pri uspešnosti žensk na zahtevnih matematičnih preizkusih. Njihovo izhodišče po mojem mnenju vsebuje dve predpostavki, ki sta za ta koncept precej pomembni. Prvič, občutek nevarnosti potrditve stereotipa se začne z dejstvom, da so negativni stereotipi o določenih skupinah v glavnem **splošno znani**. Avtorji to dejstvo pripisujejo široki paleti komunikacijskih procesov, ki so ključni za razširjanje stereotipov in prispevajo k temu, da so jim izpostavljeni tudi tisti, ki vanje ne verjamejo, oziroma se jim njihova vsebina zdi malo verjetna. Drugič, največ možnosti je, da bo mehanizem vplival na sposobnosti posameznika/ce, kadar je ta soočen/a s **težavno nalogo na meji svojih sposobnosti**. (Pre)lahak izziv namreč lahko nevtralizira negativne učinke nevarnosti potrditve stereotipa. (Spencer in drugi 1999)

Avtorji so najprej raziskali slednjo predpostavko in ugotovili, da so se ženske na lažjem matematičnem testu odrezale približno enako kot moški, medtem ko so na težjem dosegle slabše rezultate. V drugi študiji so v dveh skupinah reševali enake teste na zahtevnejšem nivoju, vendar so avtorji različno manipulirali s spolnim stereotipiziranjem. V prvi skupini pred začetkom reševanja niso omenjali razlik med spoloma, ki naj bi se v preteklosti pojavljali, medtem ko so v drugi skupini to eksplicitno poudarili in s tem aktivirali spolni stereotip o moških, kot bolj sposobnih in nadarjenih za matematiko. Rezultati so pokazali, da so v skupini, kjer pred reševanjem ni bilo omenjenih spolnih razlik, ženske dosegle zgolj zanemarljivo slabše rezultate od moških. Kjer pa je bil aktiviran spolni stereotip, je ta razlika močno narasla v škodo žensk. (Spencer in drugi 1999)

Avtorji zaključujejo raziskavo s ključno ugotovitvijo, po kateri stereotipi o določenih družbenih kolektivitetah (v tem primeru o ženskah, kot nedoraslih moškim v matematiki), v

situacijah z zahtevnim ocenjevanjem sposobnosti, ki so predmet stereotipiziranja, povzročajo občutek nevarnosti potrditve prav tega stereotipa in imajo zaradi dodatnega bremena negativne učinke na rezultate žensk. Po mnenju avtorjev je mogoče z **odstranitvijo faktorjev**, ki povzročajo omenjene pritiske, **izboljšati tudi dosežke skupine**, na katero se **negativni stereotipi nanašajo**. Ob tem sklepajo, tudi na podlagi nekaterih predhodnih raziskav drugih avtorjev, da so negativni učinki nevarnosti potrditve stereotipa splošno veljavni, tudi v primerih drugih družbenih skupin, na katere se nanaša enak stereotip.<sup>10</sup> (Spencer in drugi 1999)

Raziskava, ki so jo opravili Stone in sodelavci (1999), dodaja teoriji o nevarnosti potrditve stereotipa dve novi razsežnosti. V njej so namreč merili učinke tega mehanizma pri športni dejavnosti (golf) in v povezavi s pripadniki večinske skupine v družbi, ki praviloma ni podvržena negativnim stereotipom. (Stone in drugi 1999)

Raziskovalci so merili dosežke pri golfu med belopoltnimi in temnopoltimi študenti univerze Princeton. Stereotipe so manipulirali z različnimi navodili glede opravljanja preizkusa v več skupinah, s približno enakim predznanjem igranja golfa. Udeleženci v prvi skupini so dobili navodila, da raziskava meri splošne atletske sposobnosti posameznikov/c. V drugi skupini pa so bili obveščeni, da se merijo parametri športne inteligence, to je sposobnosti strateškega razmišljanja med igranjem določenega športa. Pri tem so avtorji izhajali iz predpostavke, da »prepričanja o povezavi med raso in športnimi dosežki tvorijo osnovo za stereotipe, ki lahko vodijo presoje in ocene atletske sposobnosti.« (Stone in drugi 1999) To so podkrepili z navajanjem empiričnih dokazov, po katerih večina ljudi pristaja na rasne stereotipe glede belopoltnih in temnopoltnih športnikov/c. V osnovi za te stereotipe velja, da temnopolte športnike/ce vidijo kot prirojeno atletske sposobnejše od belopoltnih kolegov/ic, hkrati pa tudi manj inteligentne (v tem primeru v smislu športne inteligence). Obratno velja za belopolte športnike/ce, ki naj bi bili prikrajšani v prirojenih atletske sposobnostih, a zato posedujejo kvalitete športne inteligence. Kot rečeno, je bilo v predhodnih raziskavah potrjeno, da ti stereotipi vplivajo na percepcijo in ocenjevanje drugih, v tem primeru pa so avtorji preverjali,

---

<sup>10</sup> Pri tem se sklicujejo na omenjeno študijo Steel-a in Aronson-a (1995) ter Croizet-a in Clair-a (1998). Obe sta pokazali podobne učinke v obliki slabših rezultatov na standardiziranih testih, prvi, kot smo videli, med temnopoltimi ameriškimi študenti, drugi pa med nižjimi socialno-ekonomskimi sloji. Kljub temu Spencer in sodelavci opozarjajo, da obstajajo pomembne razlike med tem, kako nevarnost potrditve stereotipa vpliva na določene socialne skupine. Ženske, na primer, ki so soočene s stereotipom o moški prevladi na področju matematike, imajo praviloma možnost, da svojo identiteto o intelektualnih zmogljivostih zgradijo znotraj drugih znanstvenih panog. Medtem pa se morajo temnopolti Američani soočiti s precej širšim naborom stereotipov o lastnih intelektualnih sposobnostih in imajo zato pri tem veliko težjo nalogo. (Spencer in drugi 1999) To lahko vodi tudi do različnih posledic pri soočanju z nevarnostjo potrditve stereotipa, kar bomo videli v nadaljevanju.

ali vplivajo tudi na same atlete/inje v smislu, kako ti dojemajo sami sebe. (Stone in drugi 1999)

Avtorji so v raziskavi ugotovili, da aktiviranje rasnega stereotipa o športnih sposobnostih, negativno vpliva tako na belopolte kot tudi na temnopolte atlete/inje. V situacijah, ko so raziskovalci manipulirali z merjenjem »prirojenih atletske sposobnosti«, so belci/kinje dosegali precej slabše rezultate, saj je bil aktiviran stereotip o atletske superiornosti temnopoltnih športnikov/ic. Obratno se je zgodilo v situaciji, ko naj bi raziskovalci merili »športno inteligenco«, kjer so slabše rezultate prikazali temnopolti/e športniki/ce, tokrat v skladu s stereotipom o inteligenčnem primanjkljaju temnopoltnih v primerjavi z belci. (Stone in drugi 1999)

Pomembna ugotovitev raziskave je tudi, da so posamezniki/ce bolj izpostavljeni negativnim učinkom nevarnosti potrditve stereotipa, kadar jim športni dosežki predstavljajo **pomemben dejavnik pozitivne samopodobe**. Učinek mehanizma pa je tudi izrazito kontekstualno pogojen, saj njegovi učinki izhajajo iz okoliščin, v katerih se izvaja ocenjevanje. **Modifikacija okoliščin torej lahko spremeni tudi negativne učinke stereotipiziranja**, kar smo videli tudi pri raziskavi Spencerja in sodelavcev. (Stone in drugi 1999)

#### ***4.3 Nevarnost potrditve stereotipa in šah***

**Maass, D'Ettole in Cadinu (2008)** se v izhodišču svoje raziskave nanašajo že omenjene ugotovitve študije Van der Maasa in Wagenmakersa o tem, da so ženske v tekmovalnem okolju dosegale rezultate slabše od pričakovanih glede na njihovo znanje, izraženo na testiranjih. Poleg tega navajajo še raziskavo Chabrisa in Glickmana (2006), ki sta pokazala, da dekleta dosegajo slabše ratiške rezultate od fantov kadar nastopajo na tekmovanjih, kjer so številčno v manjšini.

Hipoteza avtorjev, ki so jo testirali v raziskavi, je torej, da so ženske v šahu podvržene spolnemu stereotipiziranju, ki od njih vnaprej pričakuje slabše rezultate zaradi udejstvovanja na področju, ki se smatra za domeno moških. To jih izpostavlja neugodnemu okolju in zato negativno vpliva na njihovo uspešnost. Prva naloga, ki so si jo zadali je bila, da skušajo ugotoviti ali obstaja povezava med aktivacijo spolnega stereotipiziranja in njihovimi šahovskimi rezultati. Nadalje so opazovali obnašanje oziroma pristop k sami igri v primeru žensk, pri katerih je bil aktiviran spolni stereotip. Iskali so morebitno povezavo med stereotipom in previdnejšim pristopom k igri, ki se bolj osredotoča na preprečevanje izgub

(»*prevention-oriented*«) kot na maksimiranje dobičkov (»*promotion-oriented*«). Z vprašalnikom so ocenjevali tudi samospoštovanje, ponovno v povezavi s spolnim stereotipiziranjem, ki bi lahko imelo negativen vpliv na samozavest in zavedanje o lastnih sposobnostih.

Poleg šahovskih rezultatov v povezavi s spolnim stereotipiziranjem so avtorji v raziskavi ločeno merili še razliko med moškimi in ženskami pri dveh kategorijah prostorskih sposobnosti – mentalni rotaciji in prostorskem spominu. Kot je bilo omenjeno, so nekatere predhodne raziskave na tem področju pokazale razlik med spoloma v prid moških. Ugotovitve v tem delu raziskave bi se lahko izkazale kot relevantne v njihovem odnosu do rezultatov pri spolnem stereotipiziranju.

V raziskavi je sodelovalo 42 šahistov in enako število šahistk, ki so bili razporejeni v pare ženska-moški glede na približno enakovredno šahovsko moč merjeno z ratinškimi točkami ali ponekod z drugimi kazalci. Povezani so bili preko internetnega strežnika, na katerem so raziskovalci za namen raziskave manipulirali s spolno identiteto nasprotnikov. V kontrolnih pogojih je bila spolna identiteta nasprotnikov z lažnimi nazivi zakrita. V eksperimentalni skupini pa je bil najprej aktiviran spolni stereotip o tem, da moški na splošno igrajo šah bolje kot ženske, nato pa so nasprotniki igrali med seboj dve partiji, le da so prvič verjeli, da igrajo proti osebi istega spola, drugič pa proti osebi nasprotnega spola. Dejansko so vsakič igrali z istim nasprotnikom/co.

Sodelujoči v raziskavi so morali pred igranjem partij izpolniti še vprašalnike o svoji motivacijski nastrojenosti (želja po zmagi ali morda v večji meri izogibanje porazu) in samospoštovanju ter rešiti naloge za sposobnosti mentalne rotacije in prostorskega spomina.

Rezultati so potrdili izhodiščno tezo avtorjev raziskave, da aktiviranje spolnega stereotipa pri ženskah povzroči slabše rezultate od pričakovanih. V kontrolni skupini, kjer je bila spolna identiteta nasprotnikov nevtralna, so bile v povprečju ženske rezultatsko približno enakovredne svojim (moškim) nasprotnikom. Enako, ob še nekoliko boljših odstotkih uspešnosti, velja za primere, ko je bil pred partijo aktiviran spolni stereotip, vendar so bile ženske (zmotno) prepričane, da igrajo proti nasprotnicam istega spola. Presenetljivo ali ne, pa so igralke dosegale statistično precej slabše rezultate proti istemu nasprotniku (vedno moškega spola), kadar je bila pred partijo razkrita njegova prava spolna identiteta.

Povsem enak vzorec se je pojavil tudi pri merjenju motivacijske nastrojenosti sodelujočih v raziskavi. V kontrolnih pogojih so moški in ženske izkazali približno enako odločno željo po

zmagi, kot tudi v eksperimentalni skupini z lažnimi spolnimi identitetami. Statistično značilna odstopanja med spoloma so se pojavila zgolj takrat, ko so igralkam razkrili moško identiteto njihovih nasprotnikov. V teh primerih so igralkke pred začetkom partije izrazile večjo previdnost pri pristopu k igri in so se odločale za bolj obrambno taktiko. Pri moških razkriti (ženski) spol nasprotnikov ni vplival na izraženi pristop k partiji.

Avtorji raziskave so potrdili tudi hipotezo, da aktiviranje spolnega stereotipa vodi do manjšega zaupanja v lastne sposobnosti. Glede specifičnih šahovskih lastnosti so namreč ženske izkazale manjšo samozavest od moških, čeprav so vedele, da za to objektivno ni nikakršnega razloga, saj so igralkke z nasprotniki približno enake igralne (ratiške) moči. Zanimiva je tudi povezava med omenjeno samozavestjo, motivacijo (željo po zmagi) in končnim rezultatom. Rezultati kontrolne skupine namreč kažejo, da so bili boljši dosežki igralkke povezani z višjo stopnjo samozavesti pri njih in višjo motivacijo oziroma željo po zmagi. Aktiviranje spolnega stereotipa je tako dobilo precej jasno (negativno) povezavo z dejanskimi dosežki igralkke.

Ob tem dodajmo še zelo zanimivo ugotovitev, da sta se pri igralkkah stopnja samozavesti in pristop, ki stremi k maksimiranju dobičkov v nasprotju s preprečevanjem izgub, spreminjali glede na njihov splošni nivo šahovskih sposobnosti (merjen z ELO točkami). Torej, močnejše kot so bile igralkke na ratiški lestvici, več zaupanja v svoje šahovske sposobnosti so izkazale in bolj so bile motivirane za zmagovanje (maksimiranje dobičkov).

Vsekakor so zanimivi tudi podatki in ugotovitve testiranja sposobnosti mentalne rotacije in prostorskega spomina. Moški so (pričakovano ali ne) dosegli boljše rezultate na prvem področju, vendar, kot so pokazali rezultati v kontrolni skupini, to z rezultati v medsebojnih partijah med ženskami in moškimi ni bilo statistično povezano.

Rezultati raziskave empirično kažejo, da je imelo aktiviranje spolnega stereotipa v relevantni situaciji dejansko negativne vplive na šahovske dosežke žensk, saj so v tovrstnih situacijah igralkke dosegle do 50 odstotkov slabše rezultate. Relevantna situacija za negativno delovanje spolnega stereotipa pomeni takrat, ko so sodelujoče opomnili na stereotip, po katerem so moški boljši in bolj nadarjeni šahisti od žensk, **hkrati** pa so jim pred partijami tudi razkrili (moško) spolno identiteto nasprotnikov. V primeru izpostavljanja stereotipu v situacijah, ko naj bi bile nasprotnice ženskega spola, do njegove aktivacije ni prišlo.

Avtorji na podlagi raziskave tako zaključujejo, da igrajo spolni stereotipi pomembno vlogo v tekmovalnem šahu, kjer se med seboj neposredno soočajo moški in ženske. Ker veljajo

(družbeno in zgodovinsko) ukoreninjeni stereotipi, po katerih je šah domena moških, ki so v njej (naravno) boljši od žensk, imajo slednje v tekmovalnih situacijah pogosto slabše rezultate od moških kolegov, pa čeprav objektivno za to ni pravih razlogov. V tekmovalnih situacijah, kjer so ženske večinoma v veliki manjšini, do aktivacije stereotipa lahko pride hitro in enostavno. Zaradi tega ženske, kot smo videli, občutijo dodatno breme družbene skupine, kateri pripadajo, saj se lahko zgodi, da z lastnimi dejanji potrdijo negativne stereotipe o njej.

#### ***4.4 Delovanje in posledice nevarnosti potrditve stereotipa***

Negativni učinki nevarnosti potrditve stereotipa v povezavi z dosežki posameznikov/c na različnih področjih so bili torej potrjeni v številnih raziskavah. Kljub temu je pojasnjevanje konkretnih procesov, ki se dogajajo ob aktiviranju tega mehanizma in povzročajo, da posamezniki/ce ne delujejo na ravni svojih dejanskih sposobnosti, precej bolj kompleksen postopek. Tudi v zvezi s tem je bilo opravljenih precej raziskav, zdi pa se, da samo kompleksnost omenjenim procesom daje dejstvo, da povzročajo širok spekter medsebojno povezanih dejavnikov, ki ustvarjajo (praviloma) negativne posledice. (ReducingStereotypeThreat 2016)

V pionirski raziskavi sta Steele in Aronson (1995) predlagala povišano stopnjo strahu (anksioznosti) pri opravljanju nalog, kot razlog za slabše dosežke pod vplivom negativnega stereotipa. Znano je namreč, da visoke stopnje anksioznosti in čustvenega vznburjenja škodljivo vplivajo na sposobnosti reševanja/opravljanja težavnih nalog. Vendar pa niti Steele in Aronson niti kasneje Stone (1999) ali Spencer (1999) s sodelavci niso odkrili neposredne povezave med nevarnostjo potrditve stereotipa, povečano anksioznostjo in slabšim opravljanjem nalog. A kot poudarjajo vsi avtorji, je procese, ki potekajo v ozadju občutenja mehanizma, potrebno gledati v njihovi medsebojni povezanosti, hkrati pa tudi znotraj okvira časovne komponente izpostavljenosti neugodnim situacijam. (Steele in Aronson 1995; Stone in drugi 1999; Spencer in drugi 1999)

Predpostavko o negativnih kognitivnih procesih pod vplivom nevarnosti potrditve stereotipa, ki sta jo med drugim izpostavila že Steele in Aronson, so nato dokazali Cadinu in sodelavci (2005). Eksperiment je (ponovno) meril uspešnost žensk pri matematičnih testih v okolju z aktiviranim spolnim stereotipom in brez njega. Ob tem so udeleženci/ke eksperimenta morali opredeliti tudi svoje miselne procese pred začetkom reševanja testa. Rezultati so (pričakovano) pokazali slabše rezultate žensk v skupini, kjer so bile podvržene delovanju mehanizma nevarnosti potrditve stereotipa, hkrati pa so te ženske navedle tudi ustrezno večje

število negativnih (vsiljivih) misli v povezavi z lastnimi matematičnimi sposobnostmi. Slednje avtorji še posebej poudarjajo, saj ni šlo za neko splošno anksioznost ali nelagodje, pač pa za zelo specifične negativne misli povezane z aktivacijo spolnega stereotipa glede inferiornih sposobnosti žensk na področju matematike. Kot še ugotavljajo avtorji, je raziskava pokazala tudi, da ima aktiviranje stereotipa neposredne (takojšnje) posledice na negativne misli in dvome glede lastnih sposobnosti. Vplivi na slabše dosežke oziroma rezultate pa so se pojavili po nekoliko daljšem času kot posledica kumulativnih učinkov negativnih misli. (Cadinu in drugi 2005)

Tudi druge raziskave vodijo v smeri ugotovitev, da sta dvom in negotovost v lastne sposobnosti primarni reakciji na kognitivno disonanco, ki jo povzroča negativno stereotipiziranje. Ob tem lahko dvom, tudi če je aktiviran izven območja posameznikovega zavestnega zaznavanja, usmerja njegova občutenja na načine, ki zmanjšujejo kognitivne sposobnosti. (Inzlicht in Schmader 2012)

Avtomatične odzive na nevarnost potrditve stereotipa, ki vplivajo na misli in obnašanja posameznikov/c, ki so mu podvrženi, pa spremljajo tudi zavestni procesi. Slednji imajo prav tako učinke na izvedbo nalog - pogosto v negativnem smislu, vendar ne izključno. Izpostavljenost mehanizmu namreč praviloma spodbudi motiviranost in angažiranost, da stereotip s strani posameznika/ce ne bi bil potrjen. Odgovor posameznika/ce, ki vsebuje povečan napor pri opravljanju določene naloge, pa ni vedno najboljši način za boljše dosežke. Do slednjih bo ob povečanem naporu lahko prišlo, v kolikor gre za situacije, ki zahtevajo enostavne ali dobro naučene kognitivne procese oziroma vzorce obnašanja. Nasprotno pa bo tovrstni odziv kontra produktiven, kadar bo šlo za zahtevnejše kognitivne izzive.<sup>11</sup> (Inzlicht in Schmader 2012)

Kot na podlagi nekaterih predhodnih raziskav drugih avtorjev ugotavljata Inzlicht in Schmader je »morda največji paradoks mehanizma nevarnosti potrditve stereotipa v tem, da lahko hkrati poveča posameznikovo motivacijo in zniža dosežke pod raven njegovih/njenih sposobnosti.« (Inzlicht in Schmader 2012) To še posebej velja za naloge, »ki zahtevajo umsko manipulacijo kompleksnih informacij«. (Inzlicht in Schmader 2012) Več raziskav je v zvezi s tem pripeljalo do precej pomembnih ugotovitev, in sicer, da so pri tovrstnih nalogah sposobnosti posameznikov/c, ki so pod vplivom nevarnosti potrditve stereotipa, prikrajšane

---

<sup>11</sup> Slednje je bilo potrjeno tudi pri zgoraj navedeni raziskavi Spencerja in sodelavcev (1999), kjer so bili učinki nevarnosti potrditve stereotipa pri ženskah vidni zgolj na zahtevnejšem nivoju opravljanja matematičnega testa.

zaradi obremenilnih vplivov mehanizma na **kapaciteto delovnega spomina**. Slednji je ključen za opravljanje dolgotrajnih, zahtevnih in/ali kompleksnih nalog procesuiranja informacij, zato je razumljivo, da je uspešnost slabša, če so kapacitete delovnega spomina začasno zmanjšane ali se uporabljajo v druge namene. (Inzlicht in Schmader 2012)

Navedeno je povsem v skladu z ugotovitvami Cadinu in sodelavcev (2005) ter nekaterih drugih raziskav o negativnih mislih in skrbah, ki jih je povzročala aktivacija nevarnosti potrditve stereotipa. Povezava med njimi in slabšimi rezultati je v negativnem vplivu (prenasičenju), ki ga izvajajo na artikulacijsko zanko delovnega spomina, katere funkcije so notranji govor in razmišljanje v obliki kompleksnih kognitivnih dejavnosti. (Inzlicht in Schmader 2012)

Drugi avtorji so dokazali tudi vplive stigmatiziranja na ostale funkcije delovnega spomina. Občutki dvomov v lastne sposobnosti in strahu tako zahtevajo precej kognitivnih naporov pri poskusih njihove premostitve, kar oslabi delovanje centralnega izvršilca delovnega spomina v funkciji usmerjanja pozornost in urejanja miselnih procesov. Posamezniki/ce, ki se soočajo z nevarnostjo potrditve stereotipa, namreč poskušajo **aktivno nadzorovati** (nevtralizirati) iz nje izhajajoče negativne misli in občutke. Strategije za tovrstne premostitve obsegajo blokiranje misli in občutkov, nadziranje čustev, odvrnitev pozornosti, kognitivno prestrukturiranje, izogibanje, zanikanje, samo-opazovanje itd. Vse to, kot rečeno, zahteva precej kognitivne energije, ki je v osnovi omejena, zaradi česar so prikrajšani drugi kognitivni procesi. Inzlicht in sodelavci (2006) so tako ugotovili, da je aktivirana stigma oslabila sposobnosti koncentracije in samokontrole pri posameznikih/cah, ki so bili v pričakovanju ocenjevanja na podlagi stereotipiziranih lastnosti. Negativni učinki v obliki oslabljenih sposobnosti samokontrole pa se po njihovih ugotovitvah lahko prenesejo tudi na področja, ki jih stereotipi neposredno ne zadevajo. (Inzlicht in drugi 2006; Inzlicht in Kang 2010; Inzlicht in Schmader 2012)

Poleg naštetih področij delovanja mehanizma nevarnosti potrditve stereotipa so bili v različnih raziskavah potrjeni tudi nekateri drugi. Na tem mestu omenimo še znižana pričakovanja pri nalogah/preizkusih, kjer stereotipiziranje vnaprej predpostavlja neuspeh, posledično pa tudi zmanjšan napor pri pripravi in/ali izvedbi teh dejavnosti (preizkusov). Tovrstna oblika »samo-hendikepiranja« lahko nudi psihološko zaščito v primerih neuspeha, a hkrati tudi povzroči t.i. samoizpolnitev prerokbe pod ravno takšnimi pogoji, kakršni so v osnovi vzbujali strah pred neuspehom. (Stone 2002; ReducingStereotypeThreat 2016)

Kot sta v svoji raziskavi predvidevala že Steele in Aronson, prinaša delovanje mehanizma nevarnosti potrditve stereotipa, poleg neposrednih učinkov na rezultate pod posameznikovimi dejanskimi sposobnostmi, v različnih časovnih obdobjih še druge pomembne posledice. Zaradi **pritiskov (groženj) lastni identiteti** so posamezniki/ce namreč prisiljeni v njeno **redefinicijo**, pri čemer imajo na voljo različne »taktike«. Sama sta v raziskavi dokazala, da se temnopolti študentje, ki čutijo pritisk pri ocenjevanju na osnovi raso stereotipiziranih kategorij, trudijo distancirati od tipičnih preferenc, povezanih z določeno raso, in se izogibajo celo kakršnekoli identificiranju s stereotipizirano skupino. Gre za učinek **distanciranja od stereotipizirane skupine**, ko posamezniki/ce hočejo ostati identificirani z določeno dejavnostjo, kljub temu, da so v njej stereotipizirani zaradi določene skupine, ki ji pripadajo. Druge raziskave so v podobnem kontekstu pokazale, da so ženske, ki so se močno identificirale z matematiko, izpostavljale predvsem tiste svoje ženske lastnosti, ki niso v neposredno povezane z negativnim stereotipiziranjem na tem področju. Izpostavljanje »neogroženega« dela identitete in izogibanje njenemu ogroženemu delu se imenuje proces **cepitve (bifurkacije) identitete**. (Steele in Aronson 1995; Steele in drugi 2002)

Posledice, ki zadevajo posameznikov odnos do dejavnosti, znotraj katere občuti nevarnost potrditve stereotipa, v prvi fazi lahko vodijo do **(začasnega) umika**. Pri tem se zrahlja povezava med tem, kako nekdo vidi sebe in svoje sposobnosti, ter dejanskimi rezultati, ki jih kaže na določenem področju. Tako so skupine, ki so bile podvržene negativnim stereotipom, pogosto vnaprej relativizirale rezultate testiranj kot pristranske, oziroma slabši rezultati niso imeli pretirano negativnega vpliva, saj so se od njih že vnaprej distancirali. Gre torej za kratkoročno psihološko prilagoditev, ki lahko kljub delovanju stereotipov, posameznikom/cam ohrani motivacijo za delo in vztrajanje na določenem področju. Ob tem velja, da je to kompleksnejši kratkoročni odziv, kot enostavno **izogibanje** področjem, kjer velja nevarnost potrditve stereotipa. Slednjim se je namreč težko oziroma nemogoče povsem izogniti, predvsem kadar gre za zelo splošne lastnosti/sposobnosti. To lahko vidimo na primeru stereotipov o inteligenčnih sposobnostih temnopoltih ljudi, kjer se je ocenjevanju te kategorije težko kar v celoti izogniti. Nasprotno, v primeru specifičnih dejavnosti kot je matematika (šah), vedno obstaja možnost izogibanje področjem, kjer obstaja nevarnost potrditve stereotipa. (Steele in drugi 2002)

Ne glede na to, kako uspešni so posamezniki/ce pri kratkoročnih strategijah za soočanje z nevarnostjo potrditve stereotipa, pa dolgoročni vpliv te grožnje skoraj zagotovo vodi do bolj fundamentalnih **identitetnih prilagoditev**. Kronična oblika neupoštevanja posameznikovih

dosežkov na določenem področju pri oblikovanju samopodobe in ocenjevanju lastnih sposobnosti pomeni pojav **dezidentifikacije**. Njegova ključna naloga je seveda zaščita posameznikove samopodobe pred stereotipnimi grožnjami na določenem področju. Lajša udarce samopodobi, ki lahko nastanejo v primeru povezovanja slabših dosežkov posameznikov/c z njihovo (stereotipizirano) skupino. Ima različne pojavne oblike, najbolj neposredna med njimi je **opustitev določene dejavnosti**. Kot smo videli je slednje težje na področjih, ki so splošno oziroma skoraj univerzalno družbeno visoko cenjena. Vse oblike dezidentifikacije nosijo poleg pozitivnih vplivov na samopodobo posameznikov/c tudi dodatne negativne posledice na njihove dosežke znotraj domene, kjer so ocenjevani na podlagi stereotipnih lastnosti. Ker se zaradi stereotipnih groženj od teh ocenjevanj že vnaprej distancirajo, je seveda povsem razumljivo, da za čim boljše dosežke niso več dovolj močno motivirani. (Steele in drugi 2002)

V primerih dolgotrajnih izpostavljenosti negativnemu okolju, prežetemu s stereotipnimi znaki, je pogost odgovor, kadar gre za poklicne oziroma karijerne odločitve, **sprememba posameznikovih ciljev in aspiracij**. Občutek ne-pripadnosti določeni skupini lahko spodbudi samo fizično okolje<sup>12</sup>, v katerem ta deluje, ali pa na primer dejstvo, da se nekdo v njej znajde kot pripadnik/ca manjšinske podskupine. To sproži povečano kognitivno pozornost, kot posledico zaznavanja grožnje svoji družbeni identiteti. Zaradi slednjega je želja po sodelovanju v dejavnostih te skupine razumljivo manjša. Neugodno počutje v takšnem psihološkem okviru lahko proizvede tudi povsem fiziološke odzive v obliki povišanega srčnega utripa, večje prevodnosti kože in večje aktivacije kardiovaskularnega sistema. (Steele J. in drugi 2002; Murphy in drugi 2007)

Ob tem se zdi pomembno izpostaviti, da stereotipi ne vplivajo negativno zgolj na dosežke posameznikov/c, ki občutijo grožnjo svoji družbeni identiteti znotraj dejavnosti, v katere so vključeni. Stereotipi sami lahko namreč z oblikovanjem (fizičnega) okolja tudi **usmerjajo izbire in interese**. Okolje s svojimi stereotipnimi znaki na ta način deluje kot nekakšna prepreka tistim, ki v njem ne občutijo pripadnosti, da se sploh ne odločijo za sodelovanje v skupini, delujoči v takšnem okolju. Gre torej tudi za posameznike/ce, ki še niso investirali v določeno dejavnost in torej sploh še niso bili izpostavljeni nevarnosti potrditve stereotipa.

---

<sup>12</sup> Desjarlais (2011, 138–139) tako na primer področje tekmovalnega šaha označuje kot prežeto z maskulinimi vrednotami moči, samozavesti, dominacije in podobno. Kot navaja, se ta duh kompetitivnosti odraža na različne načine, tudi v povsem običajnem, s šahom povezanim govoru. Pri tem še posebej izstopajo (vulgarne) metafore seksualnega nasilja za opisovanje tekmovalnih situacij, kot je denimo zmaga nad nasprotnikom. Vse skupaj, še posebej pa slednje, (razumljivo) lahko deluje precej odbijajoče za ženske.

Nasprotno pa, kot je pokazala raziskava, lahko sprememba zunanje podobe določene skupine spodbudi interes celo pri tistih, ki predhodno niso kazali velikega zanimanja za njeno dejavnost. (Cheryan in drugi 2009)

#### **4.5 Sklep**

Kot v okviru svoje raziskave ugotavljajo tudi Maass in sodelavci (2008), je šah zelo primerna domena za proučevanje vplivov mehanizma nevarnosti potrditve stereotipa. Nahaja se namreč na presečišču intelektualnih in športno-tekmovalnih dejavnosti, pri čemer predstavljata obe področji visoke zahteve za posameznike/ce, ki stremijo k dobrim rezultatom. Zaradi precejšnjih obremenitev delovnega spomina, ki med igranjem šaha doseže posameznikove skrajne meje, se zdi logično, da dodatni pritiski, ki jih povzroča soočanje z nevarnostjo potrditve stereotipa, zmanjšujejo sposobnosti delovanja (igranja) na najvišjem možnem nivoju in hkrati dosežene rezultate. Videli smo namreč, kako mehanizem najbolj negativno vpliva na posameznike/ce prav v primeru težavnejših kognitivnih izzivov, kjer so potrebne kompleksne umske manipulacije informacij, kar se zgodi ravno zaradi »poseganja« v kapaciteto njihovega delovnega spomina. Zdi se torej, da šah (in verjetno tudi druge miselne igre kot na primer bridge ali go) po svojih značilnostih dejansko zelo dobro ustreza obema kategorijama, znotraj katerih so v raziskavah, ki smo jih videli, potrjevali delovanje in negativne učinke nevarnosti potrditve stereotipa – to sta šport in akademska sfera.

Maass in sodelavci (2008) so v raziskavi z manipuliranjem spolnega stereotipa potrdili svoje hipoteze o negativnih posledicah soočanja s stereotipom na rezultate šahistk. Slabši rezultati so bili zgolj najbolj očitna manifestacija negativnih učinkov, saj so ženske v teh primerih izkazale tudi manj odločen pristop in ne tako izrazite želje po maksimalnem izkupičku (zmagi), na splošno pa tudi manjšo samozavest. Avtorji sicer priznavajo določene omejitve svoje študije in nakazujejo smernice za nadaljnje raziskave. Predvsem v točkah, kjer so sami izpeljali določene zaključke zgolj na podlagi posrednih dokazov, hkrati pa se zavedajo tudi, da bi bil za še večjo relevantnost pridobljenih podatkov potreben številčnejši vzorec sodelujočih. Glede slednjega so imeli avtorji (povsem v skladu z obravnavano problematiko) precejšnjo težavo, saj so že za potrebe pričujoče raziskave praktično izčrpali populacijo šahistk v Italiji. (Maass in drugi 2008)

Naj ob tem dodam še nekaj lastnih komentarjev. Menim namreč, da se neposredni učinki nevarnosti potrditve stereotipa, ki povzročijo, da ženske v enakovredni konkurenci dosegajo slabše rezultate od moških, zmanjšujejo, kolikor višji je tekmovalni nivo, katerega opazujemo.

Smiselna razlaga za to trditev se mi zdi, da šahistke, ki so se že uveljavile na mednarodnem oziroma velemojstrskem nivoju, posedujejo določeno stopnjo samozavesti, na katero se lahko oprejo. Poleg tega so v svojih dosedanjih karierah, ki so jih pripeljale tako visoko, najverjetneje vsaj v določeni meri že opravile z negativnimi vplivi iz okolja, ki jih obravnava v okvirih negativnega stereotipiziranja.

Na žalost – in to se kaže kot najbolj pereča posledica spolnega stereotipiziranja v šahu – večina žensk odneha že veliko prej, preden doseže ta nivo. V svetovnem merilu tako ženske predstavljajo pičlih 5 odstotkov vseh registriranih šahistov in zgolj 1 odstotek vseh z najvišjim (velemojstrskim) nazivom<sup>13</sup>. Številke se zdijo zares neverjetne in ekstremne, še posebej v luči nekaterih drugih podatkov. Bridge kot še en predstavnik iz skupine miselnih športov tako na primer beleži približno enakomerno zastopanost žensk in moških. Nogomet je v osnovi tudi percipiran kot bolj moški šport, a so kljub temu leta 1999 številke kazale, da je v Združenih državah Amerike med tistimi, ki se tekmovalno ukvarjajo s tem športom, kar 40 odstotkov žensk. (Nagel Seirawan 2000; Maass in drugi 2008)

Podatki o reprezentiranosti obeh spolov pri šahu tako jasno potrjujejo moško dominacijo, ki ženske izpostavlja močnim negativnim vplivom okolja, znotraj katerega so v tako izraziti manjšini. V okoliščinah tolikšne številčne premoči enega spola namreč z lahkoto pride do aktiviranja mehanizma nevarnosti potrditve stereotipa, celo tedaj, ko se stereotipnih lastnosti in predpostavk glede spolov eksplicitno ne omenja. (Maass in drugi 2008)

Dejstvo pa je, da so spolni stereotipi v šahu močno razširjeni, splošno poznani in se pojavljajo v precej različnih oblikah. Večina njih izhaja iz predpostavke, da so moški boljši šahisti od žensk oziroma, da je šah moška igra. Nadaljujejo se v široko paleto razlag, zakaj je temu tako. Biološke »teorije« seveda iščejo prirojene inferiorne (intelektualne) lastnosti žensk ali hormonske vplive, zaradi katerih so ženske čustveno manj stabilne (še posebej v obdobjih menstruacije). Značajske razlage vidijo ženske kot manj sposobne za dolgotrajno koncentracijo in intenzivno razmišljanje, kulturne pa kot bitja, ki niso ustvarjena za tako »antisocialne« oblike obnašanja kot jih predstavlja igranje šaha in vse povezano s to igro. (Shahade 2005; Desjarlais 2011, 139–143)

---

<sup>13</sup> Ob tem je pomembno izpostaviti, da je v nekaterih državah razlika med številom moških in žensk, ki se ukvarjajo s šahom, precej manjša. V glavnem gre za države, kjer je šah deležen posebne institucionalne (državne) podpore ali ima močno tradicijo v družbi. Večina najboljših šahistk prihaja prav iz teh držav. (Nagel Seirawan 2000)

Negativni (žaljšivi) stereotipi glede šahistk vodijo do znižanih pričakovanj glede njihovih dosežkov. Pričakovanja negativno vplivajo tudi iz smeri tradicionalnih delitev vlog po spolu, ki ženskam v glavnem narekujejo izbire (materinstvo, skrb za družino, partnerja) precej drugačne od tistih, ki jih zahteva kariera v vrhunskem šahu. Slednja tudi sicer ne prinaša ravno najboljših in najbolj zanesljivih finančnih ugodnosti v primerjavi z nekaterimi drugimi (bolj popularnimi) športi, kar je zagotovo dodaten razlog za pomisleke pri izbiri tovrstne karijerne poti. V želji po spodbujanju in razvoju ženskega šaha se je vzpostavila ločena ženska kategorija, a nagrade na turnirjih v ženski konkurenci so praviloma precej nižje kot pri moških. Poleg tega v glavnem velja, da je ločevanje konkurenc dodatno utrdilo moško dominacijo, saj bi za morebitni preboj v moški konkurenci ženske potrebovale neprestano tekmovalje na najvišjem nivoju, kar bi jim lahko omogočilo maksimalen napredek<sup>14</sup>. (Shahade 2005; Nagel Seirawan 2000)

Ob vsem naštetem, s čimer se soočajo ženske v šahovskem okolju, se zdijo velika nesorazmerja v zastopanosti v primerjavi z moškimi precej razumljiva. Videli smo namreč, kako okolje, prežeto s stereotipi, zahteva prilagoditve s strani tistih, ki pripadajo stereotipiziranim skupinam. Ena od takih prilagoditev je tudi opustitev dejavnosti, ki se odvija znotraj okolja, kjer se posameznik/ca ne počuti sprejeto. Oziroma se nekdo zaradi slednjega niti nikoli ne odloči za udeleževanje znotraj določene panoge. Pri šahu se na ta način moška dominacija ohranja in reproducira sama po sebi, kot nekaj povsem naravnega. V resnici pa gre za zelo tipičen družbeni konstrukt, katerega ključna predpostavka se je, kot bomo videli, pojavila v določenem zgodovinskem obdobju, a se kljub temu prikazuje kot nekaj nadčasovnega ali nadzgodovinskega.

## **5 Pierre Bourdieu in androcentrična ureditev družbe**

Trditev iz zadnjega odstavka predhodnega poglavja torej gre v smeri predpostavke, da okolje, nabito z negativni stereotipi glede določene družbene skupine, (sčasoma) povzroči distanciranje predstavnikov/c teh stereotipiziranih skupin od dejavnosti, znotraj katerih so deležni negativnega stereotipiziranja. To potrdi prav ta stereotip, ki jim pripisuje pomanjkanje sposobnosti na določenem področju, s tem pa dodatno okrepi položaj tistih, ki jim stereotip

---

<sup>14</sup> Judit Polgar, ki se je med vsemi šahistkami v zgodovini prebila najvišje v absolutni šahovski konkurenci, je svoj zadnji ženski turnir odigrala pri štirinajstih letih. Nato je nastopala samo med moškimi, oziroma nikoli več v izključno ženski konkurenci.

podeljujejo. Gre za nekakšen tipičen primer pesimistične samoizpolnjujoče prerokbe (*»self-fulfilling prophecy«*) s strani skupine, ki je podvržena stereotipiziranju in se tega tudi zaveda. Pierre Bourdieu je to na primeru androcentrične ureditve družbe in na njej temelječih odnosov med spoloma lepo pojasnil takole: »Androcentrični pogled tako nepretrgoma utemeljujejo prav prakse, ki jih on sam določa. Glede na to, da so njihove dispozicije proizvod utelešenja **nenaklonjenega predsodka** (avtorjev poudarek) zoper ženskost, ki je uveden v red stvari, ženske ne morejo drugega kot nenehno potrjevati ta predsodek.« (Bourdieu 2010/1998, 39) Slednje lahko vidimo vsakodnevno in na številnih primerih odnosov med spoloma, »saj družbena realnost, ki proizvaja dominacijo, pogosto potrjuje reprezentacije, na katere se sklicuje, zato da bi upravičila samo sebe.« (Bourdieu 2010/1998, 39)

Zgornje ugotovitve francoskega sociologa, filozofa in antropologa je mogoče povsem enostavno preslikati na področje moške prevlade v šahu, toliko bolj, ker se po njem odnosi dominacije med moškimi in ženskami oblikujejo *»v celoti družbenih prostorov in predprostorov«*. (**op.:** avtorjev poudarek) Odražajo in udejanjajo se tako znotraj družine, v šolskem sistemu in v svetu dela, birokracije, cerkve, v medijih pa tudi v **športu**<sup>15</sup>. (Bourdieu, 2010/1998, viii, 118)

Oziroma, še nekoliko drugače: »Vsesplošno priznana moška prednost se potrjuje v objektivnosti družbenih struktur in produktivnih ter reproduktivnih dejavnosti, utemeljenih na spolni delitvi dela biološke in družbene produkcije in reprodukcije, ki dodeluje moškemu boljši del in se potrjuje v imanentnih shemah vseh habitusov.« (Bourdieu 2010/1998, 40)

Po Bourdieuju ravno ta univerzalnost odnosov, ki temeljijo na moški dominaciji, omogoča njihovo *naturaliziranje*, kar še okrepi njihov položaj in prekrije dejstvo, da so dejansko popolnoma arbitrarno določeni. V osnovi procesov, ki proizvajajo odnose moške dominacije, se nahajajo delitve spolnih vlog, ki se preko vzpostavitve sistema homolognih opozicij vpisujejo v objektivnost (se naturalizirajo) in na ta način kažejo kot neodvisne od razmerij moči. S tem je omogočeno delovanje *dehistorizacije*, ki odnose dominacije izvzame iz konkretnih družbenih in zgodovinskih okoliščin ter pomeni zgodovino *»nepretrgane (re)kreacije objektivnih in subjektivnih struktur moške dominacije, ki se trajno udejanja,*

---

<sup>15</sup> Po Bourdieuju intenzivno prakticiranje nekega športa pri ženskah vpliva na temeljito spremembo v dojemanju lastnega telesa. Slednje se namreč iz pasivnega, namenjenega pogledu drugim, spremeni v aktivno, dejavno telo. A s tem, ko se ponovno »polastijo« lastnega telesa, ženske prelomijo predpostavko razpoložljivosti, zato jih moški pogosto začnejo smatrati kot nežensktvene. Enako velja tudi v primerih njihove mišljenjske neodvisnosti. Zaradi tega so pogosto postavljene v nemogočo situacijo (*double bind*), ko se morajo odločati med izgubo svoje ženstvenosti ali pa nesposobnostjo in neustreznostjo pri izpolnjevanju določenih nalog, ki jih narekujejo okoliščine. (Bourdieu 2010/1998, 78)

odkar obstajajo moški in ženske, in s katero se je moški red reproduciral nepretrgoma iz obdobja v obdobje.«<sup>16</sup> Ravno zaradi delovanja dolgotrajnih in globokih mehanizmov lahko pride do zelo učinkovite legitimizacije, saj ta deluje precej bolj v **polju nezavednega**, kot pa v obliki zavestnih in namernih reprezentacij, na primer »ideologije«, »diskurza«, ipd. Moška dominacija, ki se na ta način kaže kot povsem nevtralna, tako ne potrebuje nikakršne dodatne utemeljitve, kar potrjuje njeno veliko moč in vpliv. (Bourdieu 2010/1998, 96–99, 118–119)

Družbeni red na ta način deluje kot nekakšen velik »simbolni stroj«, v funkciji potrditve moške dominacije. Tako na primer podrejeni lahko delujejo le v okviru shem, ki jih strukturirajo sama razmerja dominacije. Predvsem pa znotraj tega vidimo, da je na primer tudi sama **biološka razlika med spoloma** zgolj nekakšna **samoumevna utemeljitev družbeno konstruiranih razlik, ki se izražajo v delitvi dela. Načela družbenega videnja namreč s poudarjanjem nekaterih razlik ali s potlačitvijo nekaterih podobnosti konstruirajo biološko/anatomsko razliko, in ko slednja postane temelj »naravnega« videza z odnosom krožne vzročnosti utemljuje samo konstrukcijo, na podlagi katere je nastala.** (Bourdieu 2010/1998, 12–13, 17–18)

Na moški prevladi urejen red stvari tako s simbolno in praktično konstrukcijo teles ter možganov postavlja »*diferencirano definicijo*« (avtorjev poudarek) zakonitih, predvsem spolnih, rab telesa, »ki skuša iz univerzuma mišljenja in delovanja izključiti vse, kar označuje pripadnost drugemu spolu.« (Bourdieu 2010/1998, 28) To se manifestira s (tihimi) prepovedmi, navadami pri delitvi dela, vcepljanjem naravnosti, ipd. Urjenje teles na ta način »*spodbuja in usposablja*« (avtorjev poudarek) za vstop na področja družbenega udejstvovanja, najbolj naklonjena razvoju tistih lastnosti, ki so opredeljena na podlagi razlik med spoloma (ženskosti ali možatosti). Proces vzpostavlja sistematično razlikovane in razlikujoče se (spolno specifične) **habituse**. (Bourdieu 2010/1998, 28–30, 65–67, 72)

Koncept (spolno specifičnega) habitusa je pri Bourdieuju med osrednjimi elementi pojasnjevanja razlik med spoloma. Predstavlja namreč enega od temeljev posameznikove identitete in **konstruira telo kot biološko realnost**, hkrati s tem pa tudi njegove možnosti izražanja. Deluje kot sistem načel, ki porajajo in organizirajo prakse in predstave. Njegove sheme so prenosljive iz enega polja dejavnosti v drugega in, kot smo že omenili, delujejo na

---

<sup>16</sup> Prav skladnost med objektivnimi (družbenimi) in subjektivnimi (kognitivnimi) strukturami zagotavlja globoko zasidranost »moškega reda« in njegovo enostavno reproduciranje. Prve se izražajo v družbeni organizaciji prostora in časa, druge pa v obliki sistemov zaznavanj, misli in delovanja, ki so vpisani v telesa in ume posameznikov. (Antić Gaber in Tašner 2010)

nezavedni ravni<sup>17</sup>. Razločevalne identitete, ki jih vzpostavi, predstavljajo udejanjenje vztrajne in razširjene socializacije ter vodijo do **trajnega delovanja diferenciacije**, kateremu so podvržene tako ženske kot moški. Učinki, ki jih proizvajajo, so resnični, saj »**so trajno vpisani v telo in verjetje**.« (poudarek Matej Šebenik) Določena struktura je tako v celoti sposobna preživeti le ob pogoju, da se »trajno objektivira, a ne le v stvareh (...), ampak tudi v telesih (...).« (Bourdieu 2002/1980, 97–99 in 2010/1998, 98; Antić Gaber in Tašner 2010)

Za nepretrgano delovanje reprodukcije struktur dominacije poleg institucij (družina, cerkev, država, šola, ...) poskrbi tudi *simbolno nasilje*. Pomeni nasilje, »ki se izvršuje nad družbenim agensom z njegovo ali njeno soudeležbo«. (Bourdieu in Wacquant 2006, 112) Vzpostavi se preko pojmovanja realnosti, ki tako pri dominantnih kot podrejenih poteka v okviru istih shem, kot jih je proizvedla struktura dominacije. Njegova moč se izraža v tem, da se izvaja neposredno in brez sleherne fizične prisile, a deluje ravno zato, ker se opira na **naložene dispozicije**. Slednje so **trajno vpisane najgloblje v telo (so ponotranjene)** in lahko ostanejo še dolgo po tem, ko **izginejo družbene okoliščine** njihove proizvodnje. Razmerja, ki jih proizvaja, se, kot vemo, zdijo nekaj povsem naravnega, to pa po Bourdieuju pri podrejenih lahko privede do sistematičnega *samorazvrednotenja* oziroma *samoočrnitve*.. Ali kot učinkovanje simbolnega nasilja opiše sam avtor: »Tako paradoksne logike moške dominacije in ženskega podrejanja, o kateri lahko obenem in povsem neprotislovno rečemo, da je *samodejna* in *izsiljena*, ni moč razumeti, dokler ne upoštevamo *trajnih učinkov*, ki jih družbeni red proizvaja pri ženskah (in moških), se pravi dispozicije, spontano uglašene z redom, ki jim ga ta logika vsiljuje.« (Bourdieu 2010/1998, 40–47, avtorjevi poudarki)

### 5.1 Kritike in komentar Bourdieujeve teorije

Bourdieu je bil s svojo teorijo moške dominacije deležen glavnih kritik s strani feminističnih teoretičark. Te mu prav v povezavi s konceptom habitusa in simbolnega nasilja, ki je v funkciji ohranjanja obstoječih razmer neenakosti med spoloma, očitajo velik pesimizem in determinizem. Njegove strukture naj bi omogočale legitimacijo in utrditev obstoječih razmer, hkrati pa del odgovornosti za podrejenost prenesle tudi na same ženske. Ob tem jih Bourdieu prikazuje kot čvrste konstrukcije, ki jih je nemogoče »odpraviti s preprostim naporom volje, utemeljenim v osvobajajoči prebuditvi zavesti.« (Bourdieu 2010/1998; Antić Gaber in Tašner 2010)

---

<sup>17</sup> Ravno zato pri reprodukciji oz. zagotavljanju stalnosti spolnega reda po Bourdieuju tri glavne institucije – družina, cerkev in šola – lahko uspešno delujejo na nezavedne strukture.

A kot opozarjata Antić Gaber in Tašner (2010), habitus pri Bourdieuju ne predstavlja načela determinacije, pač pa generativno strukturo, ki znotraj svojih meja določa vzorce vedenja, mišljenja in izražanja. Ti kljub svoji omejenosti omogočajo spreminjanje/zamikanje (globoko zakoreninjenih) struktur, kar pa je zahteven, počasen in ne vedno uspešno izpeljan proces. Je kot vlak, »ki si sproti polaga svoje tračnice.«<sup>18</sup> (Bourdieu 2002/1980, 97) O tem, da so prisile globoko ukoreninjene, in v primeru ločitve med spoloma delujejo tudi brez vidnih manifestacij moči/dominacije pa pravi: »Kadar se zunanje prisile umaknejo in se uveljavijo formalne svoboščine – volilna pravica, pravica do izobraževanja, dostop do vseh poklicev, tudi v politiki –, je mogoče opaziti, da samoizključevanje in *vokacija* (ki *deluje* tako negativno kot pozitivno) prevzameta mesto izrecne izključitve.« (Bourdieu 2010/1998, 47, avtorjevi poudarki)

Prav tako Bourdieu s kazanjem sledov, ki jih dominacija trajno vpisuje v telesa, le-te ne podpira, relativizira ali kakorkoli namiguje, da je odgovornost tudi na strani podrejenih. Pač pa, kot pravi sam, so »*podrejene* dispozicije, ki se včasih uporabljajo za *grajanje žrtve*, proizvod objektivnih struktur«, ki so »učinkovite samo zaradi dispozicij, ki jih sprožajo in ki jih pomagajo reproducirati.« Ravno zato namreč »simbolne moči ni mogoče udejanjati brez sodelovanja tistih, ki se ji podrejajo, podrejajo pa se ji samo zato, ker jo pravzaprav *konstruirajo*.« (Bourdieu 2010/1998, avtorjevi poudarki)

Tako pri manifestacijah podrejenosti ne moremo govoriti o individualiziranih reakcijah posameznih subjektov, pač pa se učinek moči kaže »v obliki shem zaznavanja in dispozicij

---

<sup>18</sup> Tako kot za nekatere druge Bourdieujeve teoretske predpostavke, lahko tudi v tem primeru poskusimo poiskati praktično vzporednico z odnosi med spoloma, ki se zrcalijo na področju šaha. Šahistke v začetku 20. stoletja so na primer opravile tovrstno »pionirsko« delo, ko so se dokazale in izborile svoje mesto na turnirjih v moški konkurenci. Na zasedanju predstavnikov kluba v nizozemskem Leidnu so tako glasovali o tem, ali naj dovolijo Suze Splinter, eni najmočnejših nizozemskih šahistk tedanjega časa, nastopati na turnirju moškega kluba (tudi šahovski klubi so bili namreč ločeni na ženske in moške). Njen nastop so dovolili, pod pogojem, da se ne bo pritoževala nad cigaretnim dimom svojih nasprotnikov. Avtor to odločitev označuje kot »epohalni« korak. (Scholten 2000)

Prva ženska, ki pa je nastopila v najelitnejši svetovni konkurenci med moškimi, je bila **Vera Menčik**. Prva uradna ženska svetovna prvakinja je od leta 1929 nastopala tudi na turnirjih z udeležbo nekaterih najboljših šahistov tistega časa. To je izzvalo kar nekaj začudenja in podcenjevalnih reakcij. V približno desetih letih nastopanja v močni moški konkurenci je nanizala nekaj zelo solidnih rezultatov in utišala marsikatero kritiko (čeprav je bilo tudi nekaj poraznih nastopov). Nezanemarljiv podatek pri tem pa je, da je imela Menčikova svojega trenerja (močnega madžarskega igralca Gezo Maroczyja), ob katerem je močno napredovala. Do takrat šahistke namreč **niso imele veliko možnosti za sistematično treniranje in šahovsko izpopolnjevanje**. (Shahade 2005)

(občudovati, spoštovati, ljubiti itn.)«, ki podrejenega »naredijo *dovzetnega* za nekatere simbolne manifestacije moči.<sup>19</sup>« (Bourdieu 2010/1998, avtorjevi poudarki)

V okviru analize razmerij med biološkim in družbenim spolom smo videli, da je za Bourdieuja biološka razlika družbeno konstruirana in vpisana v telesa subjektov. Ta pogled prevladuje v razumevanju politike spolnih identitet, kjer je znotraj pojma družbenega spola nujno potrebno predpostavljati tudi **proizvodni aparat za vzpostavitev samega biološkega spola**. Tega torej nikakor ne moremo dojemati kot »naravnega«, »danega«, »nevtralnega« ali »prediskurzivnega«, ampak kot nekaj, kar dobi svoj pomen šele **znotraj družbe** - je **družbeno konstruiran**. Post-strukturalistična tradicija gre pri tem še korak naprej in problematizira sam obstoj (izključujoče) binarnosti biološkega in družbenega spola. Ta je namreč v funkciji uspešnega varovanja notranje stabilnosti in binarnega okvira prvega. Tako je, na primer, kategorija biološkega spola po Foucaultu konstruirana z namenom regulatorne in reproduktivne seksualnosti, deluje pa s poenotenjem telesnih funkcij in pomenov, ki niso nujno medsebojno povezani. (Butler 2001/1990, 18–19, 105, 119)

Precej neutemeljen se zdi tudi očitek Bourdieju, da z vztrajanjem pri konceptu habitusa noče upoštevati družbenih sprememb, ki so pomembno vplivale na razmerja med spoloma. Avtor namreč te spremembe identificira v luči novih oblik družin, alternativnih oblik spolnosti, širšega dostopa deklet do izobraževanja in žensk na trg dela, ki so se zgodile predvsem v zadnjih nekaj desetletjih in so pomembno vplivale na izboljšanje položaja žensk v družbi. A hkrati tudi ugotavlja, da celo omenjene spremembe sledijo logiki tradicionalnega modela delitve med spoloma. Moški tako še naprej prevladujejo v javnem prostoru in na tistih področjih, ki predstavljajo bistvo (družbene) moči (gospodarstvo). Ženske pa so v glavnem omejene na zasebne prostore in tiste njegove razširitve, ki zadevajo socialne službe, izobraževanje in polja simbolne produkcije kot so literatura, umetnost, novinarstvo, itd. (Bourdieu 2010/1998; Antić Gaber in Tašner 2010)

Zdi se torej, da strukture spolne delitve še naprej določajo smer in obliko sprememb, saj so objektivirane v bolj ali manj intenzivno **spolno označenih disciplinah, karierah in službah**. Po Bourdieju delujejo v skladu s tremi praktičnimi načeli, ki jih ženske, v povezavi z okoljem, uporabljajo pri svojih izbirah. Po teh načelih: so funkcije, ki najbolj ustrezajo ženskam, tiste,

---

<sup>19</sup> Shahade (2005, 67) govori o nečem precej podobnem, ko na praktičnem primeru opiše situacijo, ko se šahistke namesto z lastno kariero »poistovetijo« s kariero svojega partnerja – močnega šahista. Kot pravi, »bližina veličini« postane substitucija za lastno doseganje veličine. To se dopolnjuje tudi z dejstvom, da šahistke veliko hitreje pritegnejo pozornost šahistov kot obratno. Razlog bi lahko bila manjša pričakovanja glede njihovih šahovskih sposobnosti pa tudi preprosto dejstvo, da so v veliki manjšini.

ki predstavljajo razširitev njihovih funkcij, vezanih na dom; naj ženske ne bi imele oblasti nad moškimi; naj bi moškim pripadal monopol nad upravljanjem s tehničnimi predmeti in stroji. Tako usmerjene izbire povzročajo **stalnost habitusa**, ki je eden najpomembnejših faktorjev sorazmerne **stalnosti spolne delitve dela**. (Bourdieu 2010/1998, 109–111)

Koncept (ženskega) habitusa pri Bourdieuju tako sicer vsebuje elemente biološkega, a predstavlja predvsem nekaj kompleksnega, zgodovinskega in v osnovi kulturnega. Z njim Bourdieu jasno opravi z vsakršnim **biološkim utemeljevanjem** spolnih delitev in prakso moške dominacije pojasnjuje kot **diskurzivno naturalizirano**. Kaže na širok obseg in globino te dominacije, ki se kaže v vsakdanjem življenju, in hkrati opozarja »na nevidno kulturo, ki je /pri tem/ na delu in ji ne moremo ubežati.« (Antić Gaber in Tašner 2010)

## 6 Reprezentacije žensk(osti) v šahu skozi zgodovino

Pred analizo medijskega diskurza, ki je v današnjem času aktualen znotraj konteksta razlik med spoloma v povezavi s šahom, bi rad predstavil, kako se je ta diskurz skozi različne reprezentacije (predvsem v umetnosti in literaturi) razvijal in spreminjal skozi zgodovino. Kot bomo namreč videli, je šah od svojega nastanka (okrog šestega stoletja v Indiji), preko poti skozi Perzijo in arabske dežele do Evrope spreminjal prvotno obliko, te spremembe pa so se v glavnem prilagajale različnim družbenim in političnim okoljem, znotraj katerih so se pojavljale, in konotacijam, ki jih je igra prinašala. Svojo moderno obliko je igra dobila konec 15. stoletja, spremembe pa so pred in po tem mejniku zadevale tudi vprašanje prisotnosti žensk(e), tako za šahovnico, kot tudi na njej.

### 6.1 Predmoderne oblike šaha

Čeprav je rojstvo šaha predmet številnih legend pa tudi resnejših znanstvenih debat, se večina zgodovinarjev strinja, da igra izvira iz Indije. V sanskrtu je bila poimenovana *chaturanga*, kar v prevodu pomeni »štirje člani«. Ime se nanaša na štiri enote takratne indijske vojaške formacije: bojne vozove, slone, konjenico in pehoto. Te so se odražale tudi v upodobitvi figur na šahovnici, ki sta jih »vodila« figuri kralja in njegovega pomočnika – svetovalca (*mantri*). Kot strateška igra, ki ponazarja vojaški spopad, je bila prvotna različica brez prisotnosti ženske figure (dame). (Yalom 2004)

V sosednji Perziji so igro poimenovali *shatranj*, *shah* pa je bilo ime za kralja. Igro so prevzeli Arabci, ki so leta 638 osvojili Perzijo in jo preko svojih nadaljnjih osvajalskih pohodov prinesli tudi v Evropo, kjer so leta 711 začeli z zavojevanjem Španije. Arabci oblike igre niso spreminjali, od perzijske različice so prevzeli tudi poimenovanje kraljevega svetovalca (še vedno moška figura) – *fers* oziroma *firs*.<sup>20</sup> (Yalom 2004)

Čeprav v tem obdobju ženska figura (še) ni bila prisotna na šahovnici, pa to nikakor ne pomeni, da ženske pri igri niso sodelovale. Omenjajo jih namreč številni arabski literarni viri takratnega časa, ki so sicer v osnovi fiksijske narave, a vseeno predstavljajo pogled na svet

---

<sup>20</sup> V številnih modernih oblikah šaha kraljica še vedno nosi ime, ki izhaja iz predmodernega poimenovanja, ko je bila figura zraven kralja še njegov svetovalec. Tako na primer v ruščini *ферзь* (izg. ferz), v madžarščini *Vezer*, v poljščini *Hetman* (zgodovinski naziv za vojaške poveljnike) ali v turščini *Vezir*. Ruski jezik je za figuro lovca (ang. *Bishop*) obdržal celo prvotno poimenovanje iz indijske različice igre: *слон* (izg. slon). (Wikipedia 2016)

nekega konkretnega družbeno-zgodovinskega okolja, ki se je prenašal v tovrstni obliki. Šah je zavzemal mesto ene od elegantnih veščin za kvalitetno preživljanje prostega časa, primerljivo na primer z recitiranje poezije ali igranjem instrumentov. Veščin pri igranju niso pripisovali izključno moškim in v številnih primerih so bile ženske prikazane kot zelo dobre igralka, ki so premagovale svoje moške soigralce. Iz srednjeveških arabskih virov je tako mogoče izpeljati zaključek, da je bil šah, kljub nekaterim pomislekom s strani konzervativnih teoloških struj glede njegove moralne neoporečnosti, popularna igra višjega sloja in izobraženih ljudi, pri kateri niso bile izpostavljene razlike med moškimi in ženskami. (Kruk 2000)

Po prihodu v Evropo je igra počasi začela doživljati spremembe, ki so na različne načine odražale (fevdalno) družbeno ureditev takratnega časa. Bojne vozove je tako nadomestila trdnjava – tudi top - (angl. *Castle*), preimenovanje slona pa je bilo različno v različnih jezikih (slovensko lovec ali tekač, angleško *Bishop*, francosko pa na primer *fou*, kar lahko dobesedno prevedemo kot norček). Okrog leta 1000 je kraljevega svetovalca vse bolj začela izpodrivati kraljica, ki je bila do leta 1200 že povsem uveljavljena figura v evropski različici šaha. Takšna smer sprememb nikakor ni presenetljiva ob upoštevanju takratnih odnosov, kjer so se v vse več kontekstih začele pojavljati reprezentacije »ženske moči«. Kraljice kot kraljeve soproge so namreč ob svojih možeh začele dobivati vedno večjo vlogo kot svetovalke, skrbnice doma in v številnih primerih celo kot kraljeve namestnice. Hkrati se je v verskem kontekstu vzpostavil kult Device Marije, na sekularnem področju pa ideal romantične ljubezni, ki je častil žensko lepoto.<sup>21</sup> (Yalom 2004)

Tako kot pri Arabcih je šah našel svoje mesto tudi na evropskih dvorih. Povezovalo se ga je z dobro vzgojo, omiko in veščino dvorjenja v povezavi z omenjenimi predstavami o romantični ljubezni. Vzgoja fevdalnega plemstva v srednjem veku je tako temeljila na sedmih viteških veščinah, med katerimi je bil tudi šah. Jahanje, plavanje, lokostrelstvo, mečevanje in lov so bile veščine v funkciji urjenja močnega in spretnega bojevnika, šah pa strateškega razmišljanja in zavedanja. Hkrati je šah skupaj s pisanjem stihov kot sedmo veščino skrbel za kvalitetno zapolnitev prostega časa in pridobivanje naklonjenosti dvornih dam. Igra je pod enakimi pogoji združevala ženske in moške ter je pogosto služila tudi kot podlaga za romantičen odnos. V svoji predmoderni obliki je zaradi manjšega dosega določenih figur, kot

---

<sup>21</sup> V svoji prvotni obliki pa kraljica še ni bila najmočnejša šahovska figura. Njeno gibanje je bilo najprej še bolj omejeno kot gibanje kralja. Premikala se je namreč lahko zgolj za eno polje naprej ali nazaj po diagonali. V idealni situaciji je tako imela na voljo pol manjši obseg gibanja od kralja. (Yalom 2004, xv)

ga poznamo danes, potekala precej počasneje, zato je bila vključena v celodnevne dvorne rituale takratnega časa. (Yalom 2004; Jelen 2010)

## **6.2 Pojav moderne različice šaha in začetek moške prevlade**

Pravila modernega (dinamičnega) šaha so bila prvič zapisana v knjigi španskega avtorja (šahista) Luisa Ramireza Lucene iz leta 1497 (morda tudi leto prej, točnega datuma ni mogoče vzpostaviti). Čeprav so se pojavile tudi druge spremembe, je glavna zadevala moč in delovanje šahovske kraljice (dame). Ta je postala najmočnejša figura na šahovnici z neomejenim gibanjem horizontalno, vertikalno in diagonalno. (Yalom 2004; Jelen 2010)

Nova pravila šaha sicer niso iznajdba Lucene, vsekakor pa je zanimiv zgodovinski okvir, v katerem so se pojavila in povsem spremenila igro. Avtor se je z novo različico najverjetneje seznanil v Italiji, v svoji domovini pa je imel živ primer močne in izjemno vplivne kraljice, ki vlada v enakovrednem razmerju s svojim soprogom – kraljem. To je bilo namreč obdobje vladanja Izabele Kastiljske in Leona Aragonskega z nekaterimi fundamentalnimi zgodovinskimi mejniki pod njuno vladarsko taktirko. V prvi vrsti sta bila to združitev španskih dežel in osvojitvev ozemlja na Iberskem polotoku, ki je še bilo v rokah Arabcev. Španski kraljevi dvor je poleg tega podprl tudi ekspedicijo Krištofa Kolumba v »novi svet«, med temnejšimi platmi tega obdobja pa sodita v ospredje izgon judovske populacije in ustanovitve Inkvizicije. Viri navajajo, da je imel na kraljevem dvoru med številnimi prostočasnimi dejavnostmi šah zelo pomembno mesto, zato je mogoče sklepati, da se je želel Lucena z avtorstvom knjige o novi obliki šaha z velikim vplivom kraljice na poseben način prikupiti kraljevemu paru. (Yalom 2004)

Kakorkoli, nova različica igre se je hitro razširila po Evropi. Razlog je seveda tisk in pa že omenjeni izgon judovske populacije z Iberskega polotoka, ki je z iskanjem zatočišča v drugih državah s seboj prinesla tudi znanje o šahu. Reakcije na novo obliko igre so bile različne, predvsem pa so se nanašale na novo pridobljeno moč, ki jo je dobila šahovska kraljica. Te reakcije so bile pogosto negativne in konzervativne v smislu, da status najmočnejše figure ni primeren za žensko v okviru lastnosti, kakršne se ji pripisuje. Ponekod so tako novo različico igre imenovali zelo neposredno derogativno - »šah nore kraljice«. Mizogini odzivi najhujše vrste so ob strahu pred velikim vplivom žensk posegali tudi na zelo nizke nivoje zaničevanja in žaljenja. (Yalom 2004)

A moderna oblika šaha je kljub temu postala zelo popularna, kar je razumljivo, saj je s povečano mobilnostjo kraljice pa tudi lovca (tekača) postala neprimerno bolj dinamična (hitrejša). Paradoksalno pa je ravno velika moč kraljice na šahovnici pomenila začetek postopnega umikanja žensk iz šahovnice. Hitrejša igra je zahtevala nivo koncentracije, ki se je močno razlikoval od ležernega prostočasnega udejstvovanja in/ali dvorjenja. Šah se je iz družabne igre prelevil v intenzivno tekmovalno dejavnost, ki je za zmage zahtevala novo obliko predanosti. (Yalom 2004)

Šah se je na ta način z dvorov preselil na javna prizorišča dvobojev in tekmovanj, kjer so se najmočnejši igralci med seboj potegovali za (denarne) nagrade ter s svojimi uspehi dosegali slavo in odobravanje množic. Tovrstno javno udejstvovanje v okviru prevladujočih družbenih norm ni bilo več najbolj primerno za ženske, ki so se tako ali tako na več področjih morale soočati z moralističnim poučevanjem o tem, katere dejavnosti pritičejo njihovem spolu in statusu ter katere ne. Šah se je preselil v javno sfero, medtem ko so ženske ostale omejene na zasebnost in dom, kamor so jih postavili prevladujoči standardi ženskosti in porajajoče se spolne delitve del v buržoazni družbi 18. stoletja. Vse to se je začelo odražati tudi v uprizoritvah igranja šaha, kjer so prisotni tako moški kot ženske. Te so bile, kot smo videli, v prejšnjih obdobjih zelo pogoste, a so sedaj izginile. Igra je vse bolj postajala izključno moška stvar. (Scholten 2000; Yalom 2004)

V naslednjih stoletjih sta šahovski primat med državami od Italije in Španije prevzeli Anglija in Francija. Prostor za šahiranje so bile kavarne, kasneje pa tudi šahovski klubi v urbanih sredinah. In če so ženske redko obiskovale kavarne, so bili moški in ženski šahovski klubi striktno ločeni. Ženske, ki so v tem času izražale svoje zanimanje za šah, so bile predmet posmehovanja in podcenjevalnega odnosa, ob tem pa uradno sploh niso smele nastopati na tekmovanjih. (Yalom 2004)

Na Nizozemskem je bilo v 19. stoletju 250 šahovskih klubov od tega samo pet ženskih. Kot navaja Scholten, je prva ženska postala članica moškega šahovskega kluba šele v 20. stoletju (leta 1900 v nizozemskem Leidnu). Nizozemska je sicer država z močno šahovsko tradicijo in v obdobju na prehodu iz 19. v 20. stoletje so se začela tudi prizadevanja za številčnejšo žensko udeležbo v (ženskih) šahovskih klubih. A ti pozivi so bili še vedno v celoti podrejeni »moškemu pogledu«, saj je v enem od tovrstnih pozivov, na primer, šah ženskam predstavljen kot izvrstna naložba za ugodno poroko s premožnim in izobraženim moškim, ki bo znal ceniti šahovske veščine svoje partnerke za sprostitev po napornem delovnem dnevu. (Scholten 2000)

Šahistke so si od začetka 20. stoletja dalje postopoma uspele izboriti mesto v šahovskem svetu, iz katerega so bile, kot smo videli, izrinjene od uvedbe moderne različice te igre. Pri tem je bil bistven prehod šaha v javno sfero, kamor ženske v skladu s splošno delitvijo dela niso imele dostopa, pač pa so morale primat v njej prepustiti moškim. Same so bile v glavnem reducirane na zasebno sfero in dejavnosti, povezane z njo. Emancipacija žensk v kasnejših stoletjih je velike razlike sicer zmanjšala, nikakor pa ni uspela izkoreniniti vseh predsodkov. Ženske danes lahko brez omejitev nastopajo na šahovskih turnirjih (tudi v moški konkurenci), dosegajo najvišje šahovske nazive in se osredotočajo na profesionalne kariere v šahu. Kljub temu se za to pot še vedno odloči občutno manj žensk, kot moških. To je očitno tako na številkah, ki odražajo veliko podreprezentiranost žensk na tem področju, kot tudi na njihovi manjši uspešnosti v primerjavi z moškimi.

## **7 Analiza medijskih vsebin na temo šaha ter razlik med moškimi in ženskami**

V empiričnem delu pričujoče naloge me bo zanimalo predvsem, ali oziroma kako se skozi zgodovino globoko ukoreninjeni predsodki ter stereotipi glede žensk v šahu še vedno odražajo preko medijskih vsebin današnjega časa. Z analizo izbranih člankov periodičnih šahovskih publikacij in specializiranih (šahovskih) spletnih portalov bom skušal ugotoviti:

- kakšen je danes prevladujoči diskurz glede vprašanja neenakosti med ženskami in moškimi v šahu
- kako in na kakšen način se skušajo pojasnjevati razlike med moškimi in ženskami
- kdo so najpogostejši akterji/nosilci teh medijskih diskurzov.

Šah ni med popularnejšimi športi v družbi in zato nima zagotovljenega dostopa do velikega števila (konstantnih) medijskih objav znotraj medijev s širokim dosegom občinstva. Kot namreč ugotavljata tudi Poler Kovačič in Erjavec (2011, 174–176), se (tradicionalno) športno novinarstvo osredotoča predvsem na oglaševalsko zanimive in množično spremljane športe, razlogi pa so v prvi vrsti ekonomske narave. Pri izbiri tekstov za analizo sem se zato osredotočil predvsem na specializirane periodične publikacije in šahovske spletne portale. Med prvimi prednjači popularni *New In Chess Magazine*, ki izhaja pod okriljem istoimenske založniške hiše (*New in Chess*) s sedežem v Amsterdamu. Ta s svojimi vsebinami (v angleškem jeziku) pokriva praktično vsa najpomembnejša področja sodobnega šaha: tekmovanja na različnih nivojih, šahovsko teorijo, zgodovino, objavlja poglobljene analize,

predstavlja znane osebnosti, itd. Ima široko (mednarodno) mrežo sodelavcev, naročniško zaledje in se v zadnjih letih prilagaja novim tehnološkim trendom, ki vplivajo na razvoj in percepcijo tiskanih medijev.

Spletni portali (mediji) predstavljajo pomemben vir novic (virtualne) šahovske skupnosti, platformo za igranje preko spleta, spremljanje turnirjev, učenje in tudi medsebojno komunikacijo. V glavnem so povsem globalno orientirani in ciljajo na šahovsko publiko s celega sveta. Njihov razrast pripisujem ravno prej omenjenemu dejstvu, da v večini »mainstreamovskih« medijev šah ni deležen velike pozornosti. Avtorji prispevkov so večinoma šahisti različnih jakosti in/ali poznavalci aktualnih razmer v svetu šaha. Med najpopularnejšimi šahovskimi portali/spletnimi stranmi so *chess24*, *chess.com*, *chessbase.com*, pa tudi *chesspro.ru* in *chess-news.ru* (oba v ruskem jeziku).

Tako pri periodičnih publikacijah (*New in Chess*) kot v primeru spletnih portalov sicer prevladujejo informativne zvrsti ali pa močno specializirane šahovske vsebine. A tudi interpretativne zvrsti, s komentatorsko vrsto na čelu, niso izključene in se pojavljajo v bolj ali manj rednih oblikah. Za oba tipa medijev, še posebej, kar je razumljivo, pa to velja za spletne medije, je značilno, da v svojih prispevkih pogosto inkorporirajo različne vsebine sodobnih oblik javnega komuniciranja (predvsem z družabnih omrežij – Facebook, Twitter).

Za potrebe analize sem tako izbral **štirinajst člankov/prispevkov**, v katerih se je na različne načine pojavljala tematika položaja žensk v šahu. Večina njih izhaja iz medijskih vsebin specializiranega šahovskega okolja, kakršnega sem predstavil, eden pa je del bolj »mainstreamovske« medijske scene, znotraj katere mora šah tekmovati za svoj prostor z ostalimi vsebinami za pridobivanje čim večjega občinstva/bralstva (*The Telegraph*, spletna izdaja popularnega dnevnika v Veliki Britaniji). Novinarske vrste, ki se izražajo v teh prispevkih, segajo od vestičarskih, poročevalskih, pogovornih pa do komentatorskih vrst (prevladujoče funkcije besedil so tako informativne kot tudi interpretativne). Prevladujejo žanri razširjene vesti, poročila, intervjuja in običajnega komentarja. (po Košir 1988, 65) Med obravnavanimi vsebinami je tudi prispevek iz rubrike, namenjene odzivu bralcev. Izbral sem predvsem bolj aktualne prispevke, z najstarejšim iz leta 2014 in večino iz 2015 oziroma 2016.

Izbrane medijske vsebine (diskurze) bom v nadaljevanju poskušal obravnavati čimbolj v skladu z metodološkim pristopom in znotraj teoretskega okvira **kritične analize diskurza** (v nadaljevanju KAD). Temeljna (teoretska) predpostavka pri tem je, da jezik in diskurz nista zgolj odsev neke že določene realnosti. Reprezentacije realnosti se namreč ustvarjajo s

pomočjo jezika, ta pa se strukturira z različnimi vzorci diskurzov. Pri tem spreminjanje pomena določa **hegemonski diskurz**, vzdrževanje in spreminjanje diskurzivnih vzorcev pa se dogaja v **diskurzivnih praksah**. Zato je potrebno vzdrževanje in spreminjanje diskurzivnih vzorcev analizirati tudi z upoštevanjem **specifičnega konteksta**, v katerem jezik deluje. (Vezovnik 2009)

### **7.1 Kritična analiza diskurza**

KAD je pomemben in razširjen pristop pri analizi medijskih vsebin (tekstov) in čeprav »šola« ni niti teoretsko niti metodološko homogena se v skupnih točkah kritično opredeljuje do analiziranih tekstov (jezik je obravnavan v navezavi na družbo) in si deli pogled na to, kako naj bi ta analiza potekala. Proučuje družbene pojave kot so oblast, dominacija, hegemonija, neenakost in diskurzivne procese, preko katerih se ti razglašajo, prikrivajo, legitimirajo in reproducirajo. Pri tem išče subtilne pomena, s katerimi »teksti in govor upravljajo z umom ter ustvarjajo konsenz«. (Vezovnik 2009, 110–111)

Ker po KAD diskurz v prvi vrsti izključuje, se marsikatera analiza »osredotoča prav na načela izključevanja določenih družbenih skupin v odnosu do drugih«. Pri tem ni nevtralna, zagovarja družbene spremembe in skuša delovati emancipatorno. Njen cilj je »odkriti oblastna razmerja, ki se reproducirajo skozi diskurze in pri tem promovirati nediskriminatorno rabo jezika.« Ob predpostavki, da so **razmerja oblasti diskurzivna**, KAD raziskuje načine, na katere se ta razmerja oblasti uveljavljajo in izvajajo v diskurzu. Ker se preko slednjega tudi reproducirajo, pomeni da niso stabilne in nespremenljive tvorbe, pač pa so odprta za hegemonске boje. (Vezovnik 2009, 111–115)

KAD povezuje družbene in kulturne strukture ter procese z značilnostmi tekstov. Predpostavlja namreč, da diskurzivne prakse, s katerimi so ti teksti producirani, sprejeti in interpretirani, prispevajo h **konstruiranju družbe, identitet in odnosov znotraj nje**. Tako se osredotoča na jezikovne analize tekstov, ki nastajajo v **družbeni interakciji**. Diskurzi so medsebojno povezani, nastajajo v določenih kontekstih in jih je izven teh kontekstov tudi nemogoče razumeti. Hkrati pa niso zgolj konstitutivni za družbo, pač pa se tudi konstituirajo s strani drugih družbenih praks<sup>22</sup>. Tako so v dialektičnem odnosu z ostalimi družbenimi razsežnostmi. (Vezovnik 2009, 112)

---

<sup>22</sup> Kot smo lahko videli, podoben odnos »krožne vzročnosti« Bourdieu uporabi za pojasnjevanje razmerij dominacije med spoloma na podlagi družbeno konstruiranih bioloških razlik. »Ker načela družbenega videnja *konstruirajo* anatomsko razliko in ker ta družbeno konstruirana razlika postane temelj in jamstvo *naravnega*

Po Howarth-u (v Vezovnik 2009, 109) KAD poteka na treh stopnjah in sicer:

- pretvori informacije v tekst, s čemer postanejo najmanjši predmet analize jezikovne izjave v obliki tekstov in širše diskurzov
- ustrezno modificira pojme in jih prenese na izbrani primer analize
- uporablja različne tehnike in orodja za analizo empiričnega gradiva in njegovo kontekstualno interpretacijo.

Empirična analiza tekstov po Fairclough-u (1992) pa poteka preko štirih osnovnih kategorij, ki se osredotočajo na njihove mikroelemente na eni strani in celotno obliko na drugi: besedišča, slovnice, kohezije in zgradbe teksta. (Vezovnik 2009)

**Analiza besedišča** je kompleksen postopek, katerega osnovni cilj je ugotavljanje njegove konotativnosti ob tem pa preko različnih retoričnih figur tudi avtorjevih sredstev argumentacije, prepričevanja, poudarjanja določenih pomenov, itd. Pri **slovnici in koheziji** so predmet analize besede, njihove kombinacije v besedne zveze in stavke ter še nekoliko širše v enote tekstov. Na celotni ravni pa so teksti producirani in uporabljeni v specifičnih družbenih kontekstih, kjer moramo upoštevati njihov pomen. Na tem nivoju govorimo o **intertekstualnosti** in **interdiskurzivnosti**. (Vezovnik 2009, 117–125)

Intertekstualna analiza je nekakšen most med tekstom in diskurzivno prakso, je analiza tekstov z vidika diskurzivnega procesa. Deluje na dveh ravneh: prva je raven teksta, na kateri so v posameznem tekstu, na več načinov glede razmerja s prvotnim, prisotni tudi drugi teksti (asimilacija, ugovarjanje, ironizacija, itd.), druga raven pa obravnava kombinacijo različnih žanrov oziroma diskurzov znotraj določenega diskurza. (Vezovnik 2009, 125–134)

Eden od vidikov intertekstualne analize je analiza diskurzov v tekstih. Diskurzi so po Faircloughu (1995, 94) »konstrukcije ali signifikacije posameznih domen družbenih praks z določenega vidika.« Seveda so lahko različni, z značilnimi odnosi, ki veljajo med njimi. Tako med seboj tekmujejo, se dopolnjujejo, določeni med njimi prevladujejo nad ostalimi ali pa iščejo načine, kako bi spremenili medsebojne odnose. Diskurzi v tekstih predstavljajo reprezentacije določenih vidikov sveta, pri tem pa se lahko ponavljajo, tako da sčasoma prevzamejo dokaj stabilne oblike. Kljub slednjemu, so pogosto tudi hibridne tvorbe, nastale z

---

*videza* družbenega videnja, ki ga utemeljuje, imamo tako opraviti z odnosom krožne vzročnosti.« (Bourdieu 2010/1998, 13, poudarki M. Š.) KAD se pri svojem obravnavanju ideologije in razmerij moči znotraj diskurza tudi sicer močno naslanja na družbeno teorijo in prispevke Pierra Bourdieuja, pa tudi Karla Marxa, Antonia Gramscija, Louisa Althusserja, Michela Foucaulta in nekaterih drugih avtorjev.

(re)artikulacijami predhodno obstoječih diskurzov ali diskurzivnih redov. Novi diskurzi se tako tvorijo prav z artikulacijo starih. (Vezovnik 2009, *prav tam*)

Slednje pa je tudi predmet interdiskurzivne analize teksta, ki raziskuje, kateri diskurzi se uporabljajo in kako so artikulirani. Interdiskurzivnost je tako nekakšna razširjena razsežnost intertekstualnosti, ki analizira mešanje žanrov, diskurzov in stilov. Tovrstna analiza »posreduje med jezikovno analizo teksta in različnimi oblikami družbenih dogodkov ter praks.« (Fairclough 2003 v Vezovnik 2009, 134)

## **7.2 Moška prevlada v medijskih vsebinah**

V javnih vsebinah s tematiko razlik med ženskami in moškimi v šahu se zelo pogosto pojavljajo mnenja znanih osebnosti, močnih šahistov oziroma aktualnih in/ali nekdanjih svetovnih šahovskih prvakov (praviloma so to moških). Legendarni Američan Bobby Fischer, svetovni prvak v letih 1972-75, je bil tako glede tega citiran v šahovski reviji *Chess Life* iz leta 1964: »Vse ženske so slabe igralkе. V primerjavi z moškimi so neumne. Sploh ne bi smele igrati šaha. Igrajo kot začetniki. Proti moškim bi izgubile čisto vsako partijo.« Gari Kasparov, za številne najboljši šahist vseh časov, ki je dominiral na svetovni šahovski sceni v 80. in 90. letih (svetovni prvak od 1985 do 2000), je leta 2002 za revijo *The Times* razlike »pojasnil« takole: »Šah je mešanica športa, psihološkega bojevanja, znanosti in umetnosti. Če pogledamo vsa ta področja, na njih dominirajo moški. Vsaka posamezna komponenta šaha sodi v sfero moške dominacije.« (Shahade 2005; Desjarlais 2011, 140–141)

Naturalizacija razlik med ženskami in moškimi na področju šaha se, na primer, lepo vidi tudi v izjavi madžarskega velemejstra Lajosa Portischa, ki je prav za revijo *New in Chess* (1989/8) dejal, da bi bila ženska svetovna prvakinja (v moški konkurenci) nekaj nenaravnega. Nizozemski velemejster in publicist Jan Hein Donner, v 60. letih del razširjenega svetovnega vrha, pa je »nedoraslost« žensk na šahovskem, generaliziral še na ostala intelektualna in umetniška področja: »Razlika med spoloma pri šahu je precejšnja, vendar po mojem mnenju nič večja od ostalih področij kulturnega udejstvovanja. Ženske ne znajo igrati šaha, a ne znajo niti slikati, pisati ali filozofirati. Pravzaprav ženske v umskem in ustvarjalnem smislu niso nikoli prispevale česar koli, kar bi bilo vredno zanimanja.« (citirano v Short 2015a) Fischer, Portisch in Donner v času svojih aktivnih karier dejansko niso bili soočeni z igralko, ki bi jim, kot najboljšim šahistom svojega časa, lahko predstavljala pravi izziv. Zato iz tega obdobja ne manjka tovrstnih mnenj, ki so bila do žensk močno podcenjevalna in tudi precej žaljiva. (Desjarlais 2011, 140)

Že Gari Kasparov, kot predstavnik neke druge generacije šahovskih »velikanov«, pa je svojo prej omenjeno izjavo moral močno obžalovati zgolj nekaj mesecev po njeni objavi. Takrat je namreč podpisal zgodovinski prvi poraz najboljšega šahista (v smislu ratingovskih točk – Kasparov namreč leta 2002 ni bil več uradni svetovni prvak, a je obdržal prvo mesto na ratingovski lestvici) proti najboljši šahistki. Ta podvig je uspel Portischovi rojakinji, legendarni Judit Polgar, ki se je v času svoje aktivne igralske kariere enakovredno borila z najboljšimi šahisti ter poskrbela za številne mejnike in rekorde glede žensk v šahu. (Shahade 2005)

### **7.3 Analiza medijskih diskurzov**

Tudi ali pa predvsem dosežki Judit Polgar v absolutni konkurenci so zagotovo prispevali k drugačni percepciji ženskih sposobnosti in možnosti v šahu. Ko govorimo o aktualnem svetovnem prvaku, 26-letnem Norvežanu Magnusu Carlsenu, je razlika z omenjenimi predhodniki očitna. V intervjuju za CNN, 16. decembra 2015, tukaj povzetem po spletni strani chess24.com, je takole odgovoril na vprašanje, zakaj moški dominirajo v šahu in kaj bi bilo potrebno storiti v zvezi s tem: »Mislim, da obstaja več kulturnih razlogov. Šah je na splošno dojeman kot moška igra, zato jo začne igrati precej več moških in tukaj pride do velike razlike v številu. Mislim, da bi z vključevanjem več deklet in žensk šahovska skupnost lahko veliko pridobila. Mlada dekleta imajo namreč pogosto velike težave pri vključevanju vanjo.« (McGourty 2015)

Deterministični pogled, ki ženskam v osnovi pripisuje manjše sposobnosti doseganja najvišjih šahovskih rezultatov v primerjavi z moškimi, pa je kljub temu še vedno prisoten. Pri njegovih nosilcih se praviloma kaže kot samoumeven in ga ni potrebno posebej natančno pojasnjevati ali pa se za pojasnjevanje uporabljajo enostavna opazovanja, ki naj bi izvirala iz bioloških razlik. Sergej Dolmatov, ruski vele mojster, ki se v zadnjih letih posveča predvsem trenerskemu delu, ne vidi veliko smisla v treniranju deklet, saj te »...niso sposobne normalno igrati šaha.« Ob tem nadaljuje: »To je lahko nekomu všeč ali pač ne, a zame predstavlja čisto dejstvo.« (Kim 2016)

Nekatere njegove nadaljnje argumentacije so zelo podobne tistim, ki smo jih že lahko videli. Na primer: »(...) kdo v zgodovini človeštva so bili najboljši fiziki, kemiki, itd. (...) Lahko pogledamo katerokoli področje in na njem bo najboljši posameznik vedno moškega spola; zares poljubno področje – kuhar, vzgojitelj... (...) Tudi v šahu ženske nikoli ne bodo sposobne doseči ravni igre moških.« Za Dolmatova to predstavlja »biološko dejstvo«, primerljivo z dejstvom, da »...moški v povprečju živijo manj časa, kot ženske.« Zaradi tega je

z gotovostjo »(...) mogoče trditi, da moški igrajo šah bolje od žensk in ga tudi vedno bodo.« (Kim, 2016)

Zanimivo je, da se tudi avtor, ki se, po lastnih besedah, trudi izogibati seksističnim mnenjem o splošni manjvrednosti žensk na vseh področjih človeškega udejstvovanja ter ne izključuje družbenih oz. kulturnih dejavnikov za moško prevlado, prvenstveno sklicuje na biološke razlike med moškimi in ženskami kot najpomembnejšo podlago neenakosti v šahu. Nigel Short, eden najboljših angleških šahistov in leta 1993 tudi izzivalec svetovnega prvaka, je z dvema svojima (mnenjskima) člankoma v reviji *New in Chess* v letu 2015 sprožil novo veliko polemiko na temo razlik med spoloma pri šahu. »Moški in ženski možgani so programirani precej različno, zakaj bi torej morali delovati na enak način?« (Short 2015a) je eden njegovih glavnih argumentov v smeri naturalizacije razlik med moškimi in ženskami. Short se trudi svoje mnenje konsistentno utemeljiti, pri tem pa uporablja poznane biološke argumente, problematičnost katerih smo že nakazali. »Moški in ženske imajo tako različne možgane, zato je nemogoče pričakovati, da bodo njihove kognitivne funkcije delovale identično. Za začetek, moški ima približno 6,5-krat večji volumen sivine v možganih; ženske, po drugi strani, imajo 9,5-krat več bele možganovine. (...) Moški možgani so v povprečju za 10 odstotkov večji (...) Spolne razlike v možganih je možno opazovati že v zgodnji fazi razvoja fetusov, pri 26 tednih.<sup>23</sup> (...) Agresivnost, v osnovi posledica spolnega hormona testosterona, ki deluje na možgane, je verjetno še eden od dejavnikov, ki daje moškim prednost (*pri šahu* – op. M.Š.) (Short 2015b)

Kljub temu da, kot smo omenili, Short ne zanika možnosti delovanja družbenih in kulturnih dejavnikov, je zanj v končni fazi jasno nekaj: »V večini primerov je ključna biologija.« (Short 2015b) Ob tem še posebej kritično obravnava statistične teorije, po katerih je podprezentiranost žensk na vrhunskem nivoju posledica manjših vstopnih števil, predvsem pa večjega procenta pri opustitvi dejavnosti na nižjih stopnjah. Nanaša se na študijo avstralskega psihologa Roberta Howarda, objavljeno tudi na spletnem portalu *chessbase.com*. Howard v njej dokazuje, da so kljub »enormnim« spremembam v družbi v zadnjih 40 letih, ki so med drugim pripeljale tudi do tega, da vedno več žensk igra šah, razlike med najboljšimi šahisti in najboljšimi šahistkami (merjene v ratinskih točkah) ostale približno enake.

---

<sup>23</sup> Argumente proti ravno takšnim (biološkim) teorijam razlik smo si že ogledali, takole pa jih je v svojem odzivu na Shortovo pisanje o različnem delovanju moških in ženskih možganov strnila bralka Maya Marlette: »Res je sicer, da možgani moških in žensk niso povsem enaki, a pri poudarjanju razlik se močno pretirava, poleg tega pa ni nobenih pomembnejših razlik v delovanju njihovih kognitivnih funkcij.« (Marlette 2015).

Iz razlogov kot je lahko prostorska omejenost tovrstnih mnenjskih prispevkov, zagotovo pa vsaj v določeni meri tudi avtorjeva pristranskost, se Short osredotoča le na izbrani zorni kot in na študije, ki potrjujejo njegovo gledišče. Dylan Loeb McClain je namreč kot odgovor na Shortove argumente v isti reviji objavil statistični pregled, ki v dobršni meri dopolnjuje Shorta (in Howarda). McClainov graf potrjuje ugotovitev, da je ratinška razlika med najboljšimi šahisti in šahistkami v zadnjih petnajstih letih res relativno stabilna, a hkrati prikazuje še nek drug in zelo pomemben podatek. Število žensk z najvišjim šahovskim naslovom (velemejster) se je v istem obdobju namreč povečalo kar za dobrih 400 procentov. Leta 2000 je tako 6 šahistk z nazivom velemejstra predstavljalo manj kot en procent vseh šahistov s tem nazivom. Leta 2015 je bilo takih šahistk že 33, kar predstavlja 2,2 odstotka celotne populacije šahovskih velemejstrov. (McClain 2015)

Problem (prostorske) omejenosti medijskega prostora za obravnavanje tako kompleksnih vprašanj po mojem mnenju lahko močno prispeva k (re)produciranju predsodkov in stereotipov. Kontroverznosti in reakcije, ki jih je sprožilo Shortovo komentiranje razlik med ženskami in moškimi v šahu, so pritegnili pozornost številnih popularnih medijev, ki so se tematike praviloma lotevali v tipični medijski luči »poročanja o konfliktu«. Naslov članka Leona Watsona v Telegraphu se na primer glasi: »Nigel Short: 'Girls just don't have the brains to play chess'« (Nigel Short: 'Dekleta enostavno nimajo možganov za igranje šaha') (Watson 2015) Pustimo ob strani dejstvo, da Short tega dobesedno ni napisal, kot se mu to v naslovu pripisuje, a glavni namen tovrstnega senzacionalizma v naslovu je zagotovo z igranjem na čustva bralcev pritegniti njihovo čim večjo pozornost. Na ta način je namreč že takoj na začetku postavljena scena za polarizacijo, ki se potem nadaljuje v samem članku. Na eni strani Short (postavljen ob bok nekaterim drugim šahistom, ki so delili enako mnenje do šahistk in njihovih sposobnosti – npr.: Gari Kasparov), na nasprotni pa predvsem ogorčeni odzivi šahistk, ki ga obtožujejo seksizma. Pravih (bolj temeljitih) razprav ali argumentacij znotraj tega ni, vse je bolj ali manj zreducirano na moški (seksistični) in ženski (feministični) pogled.

Tudi novinarji seveda lahko precej prispevajo k perpetuiranju obstoječih stereotipov, še posebej, ko se opirajo nanje v pomanjkanju poglobljenega poznavanja določenega področja. Članek s spletnega portala chess24.com z dne 16. maja 2016 tako med drugim povzema intervju z enim najboljših šahistov ta čas, Armencem Levonom Aronjanom. V članku je tudi povezava na celotno vsebino, ki je bila objavljena na spletnem portalu *chamford.am*. Že iz branja celotnega intervjuja si je mogoče ustvariti sliko, da je novinarjevo poznavanje

šahovske problematike bolj površinsko, saj so njegova vprašanja večinoma precej splošna. Eno izmed njegovih vprašanj pa v smislu problematičnosti in nekritičnega prenašanja stereotipnih predstav glede šahistk in žensk na splošno še posebej vzbuja pozornost ter je bilo v povzetku intervjuja tudi izpostavljeno na strani chess24.com: »Kljub analitičnem razmišljanju je šahistka še vedno najprej zgolj ženska. In kot vsaka ženska lahko stori različne nelogične korake, ki presenetijo celo najboljše šahiste. Kajti, mar niso ženske konec koncev vseeno ženske?« (McGourty 2016c)

Spletni portali v prostorskem smislu in z razširjenimi možnostmi referenc predstavljajo morda celo bolj primerno okolje za poglobljene prispevke na to temo, kot pa tradicionalni mediji s svojimi bolj strogimi prostorskimi in časovnimi omejitvami. Na tem mestu bomo tako obravnavali daljše članke treh avtorjev.

Vladislav Tkachiev, rusko-francoski vele mojster, o tej temi piše v prispevku z naslovom »Zakaj moški dominirajo v šahu?« Izpostavlja družbene, biološke in psihološke dejavnike, pri čemer slednji po njegovem mnenju izhajajo iz prvih dveh. A v vsaki debati, kjer se zastavlja dilema družbenih, bioloških ali psiholoških dejavnikov, pozicije bioloških, hote ali nehote, delujejo najbolj prepričljivo, saj se kažejo kot neodvisne od drugih (človeških) dejavnikov in torej nespremenljive (vnaprej določene). Tudi Tkachiev se, tako kot Short, nanaša predvsem na ugotovitve britanskega profesorja razvojne psihopatologije Simona Barona-Cohana in njegove teorije kognitivnih razlik med spoloma. Pomemben zaključek, ki iz njih izhaja, in ga Tkachiev aplicira na razlike pri šahu je, da so moški (naravno) bolj nagnjeni k sistematiziranju, ženske pa k empatiji. Glede šaha je v tem kontekstu, po avtorju, med drugim možno pojasniti razlike v pridobivanju in akumuliranju znanja med moškimi in ženskami. Tudi v okviru poglavja o psiholoških faktorjih, Tkachiev izpostavlja vpliv testosterona na moške zarodke, ki »...vpliva na marsikaj, predvsem pa na agresivnost. Hkrati povzroča večjo nagnjenost k tekmovalnosti, tveganjem in borbi, kot to velja za dekleta. O tem se lahko prepričamo že s tem, da opazujemo otroško igrišče ali šolo.« (Tkachiev 2015) Čeprav v nadaljevanju vpelje tudi dejavnike okolja, preko katerih se te značilnosti izražajo, v luči zgoraj napisanega ti nekako zbledijo. Zaključek prispevka avtor vpelje z naslednjim odstavkom: »Želja biti najboljši je verjetno bolj pogosta pri moških, medtem ko si ženske bolj želijo roditi otroka, ki bo nekega dne najboljši na svetu. A družba se spreminja in z njo tudi posamezniki in njihov odnos do življenja. Resnici na ljubo pa se te spremembe odvijajo počasneje, kot bi si mnogi želeli.« (Tkachiev 2015)

Razlago, ki v svoji osnovi ženskam pripisuje drugačne (evolucijske) cilje kot moškimi, je v svojem dvodelnem prispevku razvijal že nemški vele mojster Ilja Zaragatski. Ta se najprej loti statistične teorije razlik med moškimi in ženskami v šahu, kot so jo v svojih študijah predstavili Bilalić s sodelavci (2009) ter Chabris in Glickman (2006). Slednja je bila že omenjena v prvem delu te naloge. V osnovi gre za to, da neprimerno višje število moških, ki igrajo šah, posledično pomeni, da bodo, statistično gledano, sam vrh zasedli pretežno moški. Ob tem pa je prevlada moških na višjih nivojih posledica podreprezentiranosti deklet že na začetniških stopnjah v primerjavi s fanti. Avtor se s tovrstno razlago ne zadovolji in navaja nekatere kritike, ki potrjujejo, da na ta način tudi statistično ni mogoče v celoti pojasniti razlik pri reprezentiranosti obeh spolov. Za nadaljevanje je pomemben predvsem njegov naslednji pomislek:

*»Na delu bi torej lahko bil proces avto-selekcije, ki temelji na prirojenih bioloških razlikah v intelektualnih sposobnostih in ki bi se že odražal na ratinških seznamih, ki so jih preučevali (v omenjenih študijah – op. M.Š.). Ženske so tako morda slabše od moških v okviru sposobnosti, ki so potrebne za uspešno igranje šaha. Takšna podedovana pomanjkljivost v primerjavi z moškimi bi lahko pripeljala do višjih števil pri opustitvi dejavnosti s strani žensk. V skladu s tem bi torej že sama podreprezentiranost žensk v šahu lahko bila posledica višjih odstotkov opustitve dejavnosti pri ženskah, slednji pa so ponovno posledica prirojenega pomanjkanja potrebnih veščin za uspešno igranje šaha.« (Zaragatski 2014a)*

Zaragatski se tudi pri tej špekulaciji ne ustavi in gre pri pojasnjevanju naprej, zanimivo pa je predvsem, da se pri vprašanju podreprezentiranosti žensk na različnih področjih, kjer prevladujejo moški, nikjer ne pojavljajo reference na številne druge študije, ki so bile v zvezi s tem opravljene.

V drugem delu svojega prispevka najprej vse možne razlage razlik med moškimi in ženskami pri šahu, s katerimi smo se soočili do sedaj (zgodovinske, družbene, kulturne, fiziološke in statistične) uvrsti med **takojšnje**, medtem ko v nadaljevanju razvija (svojo) **končno** teorijo (skladno z dvema stopnjama vzročne povezave), ki naj bi priskrbela vseobsegajočo razlago. Ta za idejami posega na področje razvojne psihologije (kjer naj bi avtor imel precejšnje izkušnje) in se v osnovi glasi takole: »Torej, uspeh na nekem specifičnem področju sistematično poveča možnosti reproduktivnega uspeha moških. Z evolucijske perspektive pa

enostavno ni nič bolj pomembnega od prenosa genov<sup>24</sup>.« (Zaragatski 2014b) Moški so tako razumljivo bolj zainteresirani za uspeh pri šahu ali pač na kateremkoli drugem področju, saj je »...število otrok in spolnih partnerjev, ki jih imajo moški, pozitivno povezano z uspehom na posameznikovem poklicnem področju.« (Zaragatski 2014b)

Medtem pa za ženske velja ravno obratno:

*»Kvota samskih žensk brez otrok ni v nobeni skupini tako visoka kot med ženskami, ki zasedajo visoke menedžerske položaje ali položaje v akademski sferi. Poklicni ali športni uspeh ženske ne naredi bolj privlačne. Poleg lepote in mladosti moški namreč izbirajo svoje partnerke predvsem na podlagi tega, ali izžarevajo skrb in toplino. Intuitivno namreč vedo, da ženske, ki so bolj skrbne, lažje opustijo svoje karijerne ambicije kot pa močne in samozavestne. (...) Medtem ko poklicni uspeh ali uspeh v športu očitno poveča reproduktivne zmožnosti moških, je velika verjetnost, da jih pri ženskah zmanjša. Zato fantje pogosto poskusimo s šahom, kot tekmovalnim športom, s pomočjo katerega si lahko izboljšamo svoj družbeni položaj.« (Zaragatski 2014b)*

Za »končno« razlago nekega kompleksnega vprašanja (kar je nakazano že v samem naslovu »Moški, ženske in šahovske veščine: celotna resnica«) se zdijo tovrstne predpostavke očitno preveč enostranske in premalo problematizirajo družbeno pogojenost določenih izbir in z njimi povezanih hierarhij. Nekatere podobne argumente o različnem dojemljanju uspeha pri moških in ženskah lahko najdemo tudi pri Mayi Marlette v njenem odzivu na Shortov komentar, a sama takšno stanje v družbi vendarle močno problematizira:

*»(...) Ženske so **naučene**, da tekmovalnost ni atraktivna, biti atraktivna pa je za žensko najbolj pomembna stvar. Ženske se ob tem soočajo še z družbenim pritiskom »imeti vse«, kar pomeni usklajevati kariero, zakon, materinstvo (...) Moški, ravno nasprotno, uživajo privilegij, po katerem je za njih **družbeno sprejemljivo**, če ne celo **zaželeno**, da v ospredje postavljajo lastne kariere pred ostalimi področji življenja. Ti problemi seveda niso specifični za svet šaha ampak so močno razširjeni v celotni naši družbi.« (Marlette 2015, poudarki M. Š.)*

---

<sup>24</sup> Močno poenostavljena (laična) podoba naravne selekcije in evolucijskih principov. Slednji namreč predvidevajo » (...) pretvorbo variacij znotraj populacij v razlike med populacijami. (...) Naravna selekcija /pa/ deluje z diferenciranim ohranjanjem tiste variacije, ki kaže boljšo prilagojenost v spreminjajočih se lokalnih okoljih.« (Gould, 2000/1981, 34–35) Naravna selekcija torej predvideva genetsko podlago (prednostno potezo), ki pa jo je človekovim prilagoditvenim vedenjem nemogoče pripisati. Veliko lažje jih pojasnimo s »kulturno evolucijo«, ki poteka neprimerno hitreje kot »darwinovska«, saj ni genetska, zato pa že sama po sebi predpostavlja (družbeno) konstruiranost, arbitrarnost in spremenljivost. (Gould, 2000/1981, 350–352)

Wei Ji Ma je bolj ljubiteljski šahist (sicer z naslovom mojstra FIDE) in profesor na univerzi v New Yorku. Njegov pogled morda ravno zato ni pretirano obremenjen z izkušnjami dolgotrajnega stika s šahovsko skupnostjo, ki se zdi, da nekaterim avtorjem že sam po sebi podeljuje veliko avtoriteto pri izražanju lastnih mnenj, tudi če so ta brez trdnejših argumentov. V članku z naslovom *Women in chess: the role of innate-ability beliefs* (Ženske v šahu: vloga predstav o prirojenih sposobnostih) (chessbase.com 2015) Wei tako skuša povezati veliko podreprezentiranost žensk v šahu s podobnimi pojavi na nekaterih akademskih področjih. Pri tem povzema in se nanaša na študijo Sarah-Jane Leslie in sodelavcev, objavljene v reviji Science januarja 2015. Njihov članek temelji na obsežnih raziskavah različnih akademskih disciplin in razlik pri reprezentiranosti med moškimi in ženskami znotraj njih. Wei ugotovitve strne v dveh točkah: » 1. posamezna področja variirajo v zastopanosti spolov glede na prepričanje, v kolikšni meri je za uspeh na tem področju potrebna določena prirojena sposobnost ('genijalnost' oziroma 'briljantnost') in 2. družba praviloma promovira predpostavko, da so moški pogostejše obdarjeni s prirojenimi sposobnostmi kot ženske.« (Wei Ji Ma 2015)

Wei nato nadaljuje: »Če se izkaže, da sta obe trditvi točni, potem je razlike v zastopanosti spolov na posameznih področjih mogoče relativno enostavno pojasniti: ženske se namreč težje odločajo za vstop na tista področja udejstvovanja, kjer ne verjamejo, da imajo možnosti za uspeh, ali pa jih od vstopa oziroma nadaljevanja dejavnosti odvrnejo tisti, ki so v njej že aktivni.« (chessbase.com 2015) Nato tudi predstavi (z grafi in referencami) izsledke omenjene raziskave in še nekaterih nadaljevalnih študij, ki potrjuje zgornje trditve. Že prej pa izrazi svoje prepričanje, da bi tudi pri šahu in vprašanju razlik v zastopanosti med moškimi in ženskami lahko več pozornosti namenili tovrstnim raziskavam in ugotovitvam, saj se podobnosti zdijo precej očitne. Avtor te podobnosti proti koncu članka nato tudi sam izpelje takole: »Študija Leslie in sodelavcev bi torej na primeru šaha predpostavljala, da ženske niso motivirane za svoje šahovske kariere oziroma jih od njih odvrača okolica, saj vsi skupaj ne verjamejo, da posedujejo briljantnost, ki je domnevno potrebna za uspeh pri šahu. (...)« (Wei Ji Ma 2015)

Podobnosti ugotovitev referenčne raziskave s tem, kar smo že videli pri nevarnosti potrditve stereotipov, so enako očitne. Kot tudi predlogi njenih avtorjev za izboljšanje situacije, ko govorimo o enakomernejši zastopanosti spolov na določenih področjih. Ti so podobni predlogom, ki jih je mogoče zaslediti pri avtorjih, ki so se ukvarjali s proučevanjem

nevarnosti potrditve stereotipov in s katerimi smo se že srečali<sup>25</sup>. V osnovi vključujejo spremembo diskurza o tem, kaj je dejansko potrebno za uspeh na kateremkoli področju. Promoviranje pogleda, da za vsakim uspehom stoji trdo, sistematično delo in ne nekakšna naravna sposobnost ali prirojena genialnost, je eden od najpomembnejših korakov v tej smeri, od katerega imajo koristi vsi, ne glede na spol. Avtor tako na podlagi teh ugotovitev in predlogov iz raziskave zaključi svoj članek z besedami: »Smernice so tako posebej pomembne za tiste šahovske pedagoge, ki si prizadevajo za zmanjšanje razlik v reprezentiranosti z metodami, osnovanimi na dejstvih.« (Wei Ji Ma 2015)

Tematika razlik v igralnih sposobnostih med moškimi in ženskami pogosto poprime bolj praktične vidike, kadar je govora o razporeditvi denarnih nagrad v primeru ločenih kategorij. Prepričanje, da so ženske slabše igralkе in da njihov nivo ne dosega moškega, seveda kaj hitro pripelje do zaključka, da zaradi tega niti niso upravičene do enakovrednih nagrad. Prav takšen je bil odziv letošnjega poljskega državnega prvaka, Radoslaw Wojtaszka, ki je javno kritiziral odločitev organizatorjev, da na moškem in ženskem prvenstvu zagotovijo enak nagradni sklad. Po njegovih besedah so ženske slabše igralkе in zato ni pošteno, da prejemajo enake vsote kot moški. »Obstajajo sicer argumenti, češ da so partije med ženskami bolj zanimive, saj je v njih več napetega dogajanja, a slednje je zgolj posledica dejstva, da je nivo njihove igre tako nizek.« (chess24.com 2016) Ob tem je opozoril še na dejstvo, da je nepredstavljivo, da bi se dvoboja za naslov svetovnega prvaka v moški in ženski konkurenci igrala za enak denarni sklad.

Prepričanje, da je ženski šah zaradi svoje nepredvidljivosti bolj zanimiv, izraža tudi Sergej Dolmatov, a sam zaradi tega ženskam ne odreka pravice do enakovrednih nagrad v primerjavi z moškimi. Njegova pojasnila pa so ponovno precej pikra in podcenjevalna, povsem v skladu z njegovimi pogledi na ženske v šahu, s katerimi smo se že seznanili:

*»(...) Poleg tega so partije med ženskami bolj privlačne in zanimive, saj je v njih več obojestranskih napak. Veliko je humorja in smešnih trenutkov. Po pravici povedano gledam njihove partije z velikim zadovoljstvom. V moških partijah je pogosto dovolj zgolj opazovati potek otvoritvene faze, da bi pravilno napovedali končni rezultat. Pri ženskah pa je vse skupaj nejasno prav do zadnjih sekund. Vse se lahko kadarkoli obrne v eno ali drugo stran. Resda je več napak, a partije so tudi bolj gledljive in*

---

<sup>25</sup> Med drugimi tako v Steele in dr. (2002), Cheryan in dr. (2009) ali Schmader in Beilock (2012).

*borbene, saj je manj remijev. In ravno slednje je privlačno pri ženskem šahu.*» (Kim 2016)

Problematika nagradnih skladov na moških in ženskih turnirjih je seveda tema, ki ni značilna samo za šah, pač pa se pogosto pojavlja tudi pri drugih športih (najbolj aktualen je predvsem tenis). Zagovarjanje prirojenih razlik lahko služi tudi za upravičevanje različnih nagrad v moških in ženskih konkurencah, čeprav temu ni vedno tako. Pri šahu pa je to vprašanje mogoče vključiti še kot del širše polemike o tem, ali je ločenost konkurenc sploh smiselna in kakšni so njeni vplivi. Zgled legendarne Judit Polgar kaže, da ženske lahko dosežejo najvišje nivoje v absolutni konkurenci zgolj, če se neprestano preizkušajo v njej (in samo v njej). Po drugi strani pa je logika ločenih konkurenc v tem, da se želi več žensk spodbuditi in ohraniti v tekmovalnem šahu, saj imajo z obstojem ločenih konkurenc več možnosti, da si priborijo višji položaj znotraj šahovske skupnosti. Vsekakor je to kompleksna tema, a po mojem mnenju zelo pomembna za nadaljnje razprave o zmanjševanju razlik med moškimi in ženskami v šahu.

Občutljivost na številna pomembna vprašanja v tem kontekstu, predvsem na to, kako se v javnosti predstavljajo razlike med moškimi in ženskami, je očitno na precej visokem nivoju. To dokazuje razširjena uporaba sodobnih komunikacijskih tehnologij in platform za pridobivanje informacij in odziv nanje. Hiter pretok informacij in odprti komunikacijski kanali so na primer povzročili silovite odzive na kontroverzna Shortova članka v reviji *New in Chess*. Predvsem Twitter omogoča hitro reagiranje in vzdržuje nekakšno kontinuiteto javnih razprav ter hkrati vstopa tudi v tradicionalne novinarske zvrsti in vsebine. Poročilo o začetku letošnjega dvoboja za naslov svetovne šahovske prvakinja tako na primer vsebuje tudi mnenje, ki ga je preko Twitterja izrazil avstralski vele mojster in komentator dvoboja Ian Rogers in kaže na precejšnjo pozornost, namenjeno vprašanju razmerij med moškimi in ženskami v šahu: »Dvoboj za naslov svetovne ženske prvakinja v Lvivu med Hou Yifan in Marijo Muzychuk se začne s spektakularno otvoritveno slovesnostjo... in govori, ki jih držijo izključno moški.« (McGourty 2016a)

Še en tovrstni primer vidimo v že omenjenem članku, v katerem je med drugim povzetek intervjuja z Levonom Aronjanom. V njem je namreč objavljen tudi odziv na neprimerno novinarjevo vprašanje, ki ga je preko Twitterja posredovala vele mojstrica Tatev Abrahamyan: »Levon Aronjan, želela bi si tvoje boljše reakcije na novinarjevo 'vse ženske so konec koncev zgolj ženske' nesmiselno vprašanje.« (McGourty 2016c) Twitter tako povečuje možnosti osveščanja glede določenih problematik in odzivanja na objave, a po mojem mnenju z

nekaterimi omejitvami hkrati tudi onemogoča bolj poglobljene in argumentirane razprave ter zato ohranja polariziranost. To lahko vidimo tudi v reakcijah na objavo, v nadaljevanju navedenih v članku, saj je bila kritika, ki jo je izrazila Abrahamyan, označena kot feministični izpad.

#### **7.4 Sklep**

Pri obravnavanju izbranih medijskih prispevkov na temo razlik med moškimi in ženskami v šahu lahko vidimo, da glavni nosilci diskurza na to temo ostajajo uspešni šahisti, velemejstri, poznavalci razmer v sodobnem šahu in v glavnem moški. Njihova mnenja se smatrajo kot »ekspertna« in se jim posveča več pozornosti zaradi samega statusa, ki ga uživajo znotraj svetovne šahovske skupnosti. V glavnem se prenašajo preko intervjujev, ki jih z njimi opravijo drugi, in avtorskih (daljših ali krajših) mnenjskih prispevkov.

»Argumentacija moči«, ki izhaja iz statusa nosilcev medijskega diskurza, pogosto povzroči, da je ustrezno šibkejša moč njihovih argumentov. V kolikor gre za posameznike z bogatimi in uspešnimi šahovskimi karierami, je mogoče opaziti pomanjkljivosti v strokovnosti na področjih, ki sežejo izven ozko šahovskih okvirov. Te pomanjkljivosti zagotovo lahko v določeni meri pripišemo tudi njihovem pristranskemu pogledu z »moške perspektive«, ki je na področju šaha seveda dominantna.

Spremembe v prevladujočem diskurzu v zadnjih nekaj desetletjih so sicer pripeljale do tega, da se moško dominacijo v šahu sploh poskuša argumentirati. Kot smo videli, je bila v 70. in 80. letih prejšnjega stoletja ta smatrana kot nekaj popolnoma samoumevnega (naravnega), odnos do šahistk in njihovih sposobnosti pa je bil pogosto precej neposredno žaljiv. Viden napredek v kvaliteti in številu šahistk z najvišjimi naslovi v zadnjem času, predvsem pa vpliv uspehov legendarne Judit Polgar, je ta podcenjevalni odnos močno omilil, odkrito seksistične opazke pa praktično izkoreninil iz javnega diskurza. Slednje je zagotovo v dobršni meri tudi posledica večje družbene občutljivosti pri vprašanjih, povezanih z enakostjo spolov.

A seksizem na bolj subtilnih osnovah ostaja prisoten v javnem diskurzu. Tisti, ki ga zagovarjajo, se sicer na vse mogoče načine trudijo z dokazovanjem, da sami niso seksisti. Po mojem mnenju omenjeni (moderni) seksizem temelji na poudarjanju (domnevnih) bioloških razlik med moškimi in ženskami, ki naj bi bile podlaga za kognitivne procese in vedenjske vzorce, zaradi katerih so ženske (prirojeno) nedorasle moškim v šahu. Nič posebej izvirnega, bi lahko rekli, saj se zelo podobne argumente uporablja za upravičevanje velikih neenakosti

med moškimi in ženskami pri matematiki ter na področjih nekaterih drugih znanstvenih disciplin, ki veljajo za pretežno moške. Šah in matematika sta precej visoko cenjeni intelektualni dejavnosti, zato je mogoče njun primer v skrajni točki izrabiti tudi kot dokaz za splošno intelektualno večvrednost moških.

Nove niso niti znanstvene osnove, s katerimi se išče podlaga za biološki izvor razlik med moškimi in ženskami. Večino njih smo skupaj z omejitvami, ki jih vsebujejo, omenili že v prvem delu naloge. Diskurz, ki jih uporablja v svoje namene, je praviloma precej enostranski, poenostavljajoč in se večinoma poslužuje zgolj argumentov, ki govorijo njemu v prid. Po drugi strani pogosto odraža veliko pretencioznost njegovih nosilcev. Na ta način lahko služi zgolj za širjenje polresnic ter poenostavljenih ali pa kar izkrivljenih predstav glede (domnevnih) znanstvenih ugotovitev. To tvori ugodno podlago za nastanek novih oziroma utrjevanje obstoječih predsodkov in stereotipov.

Predsodki in stereotipi se širijo predvsem z njihovo nereflektirano uporabo, ta pa je pogosto posledica ne preveč poglobljenih debat in medijskega senzacionalizma, ki odlično uspeva v okolju močno polariziranih mnenj. Dokaz za to sta na primer dva mnenjska članka Nigela Shorta v reviji *New in Chess*, v katerih je s svojimi kontroverznimi razlagami razlik med moškimi in ženskami v šahu, utemeljenih na domnevno znanstveni podlagi, dvignil precej prahu v šahovski javnosti. Pa tudi izven nje, saj je ravno ta konflikt pritegnil pozornost velikih medijev, ki so zgolj v tem videli medijsko vrednost poročanja o šahu. A pozitivnih rezultatov polemike, v katero je bila vključena tudi splošna javnost, ni bilo mogoče zaslediti, saj je ta temeljila predvsem na znanih površinskih argumentih, ki zgolj odsevajo obstoječo polarizacijo.

Poglobljena mnenja in razprave, ki presegajo pretencioznost njihovih avtorjev in iščejo trdnjše znanstvene podlage, so redke in praviloma ne vzbudijo toliko pozornosti. V članku Wei Ji Ma avtor tako problematiko neenakosti med moškimi in ženskami v šahu skuša povezovati z drugimi področji, na katerih so očitne podobne tendence. Ker gre zgolj za eno od številnih manifestacij družbeno globoko zakoreninjenih predstav o spolu in delitvi dela, se tovrstno upoštevanje študij z drugih področij pri argumentiranju zdi smiselno tudi avtorju pričujoče naloge. Na splošno pa je mogoče dobiti občutek, da bi več tovrstnih prispevkov lahko dvignilo nivo razprave in razumevanja problematike ter tako pomagalo preseči marsikateri predsodek.

Na splošno torej prevladuje diskurz, po katerem se z domnevno prirojenimi razlikami pojasnjujejo neenakosti med moškimi in ženskami v šahu. Možnosti vplivanja družbenih in drugih dejavnikov se sicer praviloma sploh ne izključujejo, a kot je omejitve bioloških deterministov opisal Gould (2000/1981, 29), je to vprašanje pri njih »še zmeraj prikazano kot boj dveh strani, zmaga pa je potencialno dostopna izključno eni od njih.«

Glede agende tistih, ki poudarjajo pomen prirojenih razlik med moškimi in ženskami za upravičevanje njihove neenakosti v šahu, lahko zgolj ugibamo. Ena od možnih razlag se kaže ob aktualnem vprašanju enakovrednih nagrad na ženskih in moških turnirjih. Verjetno ni naključje, da se je te problematike dotaknil tudi Short. A celo Dolmatov, ki v svojih izjavah ne odreka šahistkam pravice do enakovrednih nagrad, v svojem biološkem determinizmu enostavno ne more mimo omejitev, ki jih ta vzpostavlja v družbi. Pri njem se te odražajo v dvomih o smiselnosti sredstev in naporov za treniranje šahistk, saj te tako ali tako ne morejo nikoli doseči nivoja, ki ga lahko dosežejo šahisti. Ponovno povsem v skladu z Gouldovim prepričanjem, da je v svojem bistvu »biološki determinizem *teorija omejitev*. Trenutni status skupin jemlje za merilo, kje naj bi bile in kje morajo biti (...).« (Gould 2000/1981, 54 – avtorjevi poudarki)

Prevladujoči diskurz tako v glavnem ne problematizira predpostavk biološkega determinizma in jih sprejema, zato služi reproduciranju in utrjevanju razširjenih stereotipov, ki uvrščajo šah v domeno moških. Na ta način se nedvomno oblikuje okolje, znotraj katerega se morajo ženske soočiti dodatnimi preprekami in pritiski v obliki prav teh predsodkov in stereotipov. »Dejavniki okolja« tako nedvoumno delujejo kot ovire za uveljavljanje večjega števila žensk v šahu. Družbena občutljivost in pozornost glede vprašanj enakosti med spoloma je tudi pri šahu večja, a iz opravljene analize ni dvoma o tem, kateri diskurz ostaja prevladujoč.

## 8 Zaključek

Pri poskusu pojasnjevanja velike prevlade moških v tekmovalnem šahu sem izhajal iz predpostavke o velikem vplivu razširjenih stereotipov, ki na splošno ženske prikazujejo kot manj sposobne na tem specifičnem področju miselnega športa. Ti stereotipi so v številnih oblikah in izpeljavah splošno znani in z veliko verjetnostjo lahko predpostavljamo, da so z njimi seznanjeni tudi tisti, ki njihovo vsebino sicer zavračajo. V številnih primerih izhajajo iz pojasnjevanja razlik med spoloma znotraj bioloških okvirov. Slednje sem dokazal z analizo medijskega diskurza na temo razlik med moškimi in ženskami na področju šaha. Čeprav se je

ta v zadnjih dveh desetletjih precej spremenil, določeni stereotipi in predsodki ostajajo trdno zakoreninjeni in se reproducirajo v javnem diskurzu. Njihov skupni imenovalec je, da vidijo moške kot naravno (prirojeno) bolj usposobljene za najvišje rezultate na področju šaha v primerjavi z ženskami.

Na podlagi socialno-psihološkega mehanizma nevarnosti potrditve stereotipa sem prikazal, kako negativni stereotipi o določenih skupinah kratko- in dolgoročno vplivajo na predstavnike/ce teh skupin, kadar se znajdejo v situacijah, ko so ocenjevani na podlagi stereotipiziranih lastnosti. Ti učinki so bili dokazani v številnih študijah na različnih področjih udejstvovanja, manifestirajo se z doseganjem slabših rezultatov znotraj posameznih dejavnosti in od posameznikov/c zahtevajo določene psihološke prilagoditve. V skrajnih primerih ter pod dolgotrajnim vplivom negativnega in s stereotipi zaznamovanega okolja lahko vodijo do fundamentalnih identitetnih prilagoditev in sprememb v posameznikovi poklicni ali drugih aspiracijah.

Delovanje tega mehanizma se tako kaže kot eden (naj)bolj verjetnih »zaviralnih dejavnikov« za ženske pri njihovem uveljavljanju na področju šaha. Videli smo namreč, da je šahovsko okolje prežeto s stereotipi, da so ženske pogosto ocenjevanje znotraj okvirov prav teh stereotipov, ki se zaradi njihove velike podreprezentiranosti tudi z lahkoto aktivirajo. S tem ustvarjajo podlago za ciklični odnos (samoizpolnjujočo prerokbo), ko podreprezentacija pospešuje stereotipiziranje, slednje pa povratno vpliva na ustvarjanje negativnega okolja, ki ohranja visoke stopnje te podreprezentiranosti žensk. Ženskam je zaradi stereotipov o domnevno prirojenih slabših možnostih za visoke dosežke v primerjavi z moškimi tako težje vztrajati pri šahu ali pa že od samega začetka investirati svojo energijo v to dejavnost.

Vpliv aktiviranja negativnih stereotipov na dosežke žensk pri šahu je bil raziskan v ključni študiji, ki jo navajam v pričujoči nalogi. Maass in sodelavci (2008) so z manipuliranjem spolne identitete nasprotnikov in stopnje aktiviranja spolnega stereotipa dokazali slabše dosežke šahistk v pogojih, ki so omogočali delovanje mehanizma nevarnosti potrditve stereotipa. Slednji je vplival tudi na njihovo slabšo samopodobo in nižjo motivacijo za dosežke. Ko govorimo o mehanizmu nevarnosti potrditve stereotipa, predpostavljamo torej zelo konkretne okoliščine njegove aktivacije, za razliko od stigmatizacije, ki z določenimi negativnimi karakteristikami deluje precej bolj splošno na razvrednotenje identitete posameznikov/c.

V prihodnje bi zagotovo veljalo raziskati tudi (morebitni) medsebojni vpliv teh dveh (v osnovi sicer precej podobnih) dejavnikov in stopnje, do katerih se medsebojno dopolnjujeta ali izključujeta. Predmet raziskovanja bi lahko bil tudi način delovanja nevarnosti potrditve stereotipa v povezavi s spolno določenimi normami (vlogami) na različnih družbenih področjih. Morda najbolj zanimiva tema pa bi bila podrobna identifikacija razlik v delovanju mehanizma nevarnosti potrditve stereotipa na različnih stopnjah šahovskega razvoja – od začetniškega do vrhunskega. Moja teza je, da njegove (negativne) vplive veliko bolj občutijo šahistke na nižjih nivojih v primerjavi s tistimi, katerim je že uspel preboj na vrhunski nivo. Slednje so v času trajanja svojih karier vsaj do določene mere že morale opraviti s stereotipi na račun njihove ženskosti, a kot smo videli, številke velike podreprezentiranosti kažejo, da tovrstni »podvigi« na žalost uspevajo le redkim.

Zelo zgovorne so raziskave na nekaterih drugih področjih, na katerih je očitna velika podreprezentiranost določenih družbenih skupin. Najsi gre pri tem za matematiko, športne discipline ali računalništvo, povsod se kaže prisotnost stereotipov, ki favorizirajo določeno družbeno skupino na račun druge. Nasveti avtorjev pri prizadevanjih za zmanjševanje te podreprezentiranosti so prav tako zelo zgovorni in gredo predvsem v smeri spreminjanja okolja in diskurza znotraj določene dejavnosti. V prvi vrsti je pomembno promoviranje percepcije, da za uspeh na kateremkoli področju niso potrebne prirojene sposobnosti ali naravne danosti pač pa v največji meri trdo delo. Tovrstna sprememba miselnosti bo imela širše pozitivne učinke za celotno družbo in ne zgolj za posamezne skupine znotraj nje.

Verjamem, da mi je s tem uspelo dokaj prepričljivo potrditi v uvodu zastavljene hipoteze, hkrati pa ta del analize ustrezno povezati z družbeno kritiko »moške dominacije«, katere avtor je Pierre Bourdieu. V njej lahko najdemo nekaj zelo podobnih (ali celo enakih), pojmov kot smo jih videli pri proučevanju nevarnosti potrditve stereotipa. Omenjena samoizpolnjujoča prerokba je zgolj najbolj očiten primer te skladnosti pojmov. Ob tem Bourdieu govori tudi o samorazvrednotenju in samoočrnitvi, kar je zelo podobno pojmu samo-hendikepiranja, ki predstavlja odgovor posameznikov/c na grožnje njihovi identiteti v obliki negativnih stereotipov. Pri avtorjevi uporabi pojma »negativni simbolni koeficient«<sup>26</sup>, ki tako kot

---

<sup>26</sup> Sliši se podobno Bourdiejevemu zelo znanemu konceptu **simbolnega kapitala**, ki omogoča razumevanje vrednosti (simbolnih) dobrin, izhajajočih iz izpolnjevanja družbenih obveznostih, onkraj ozkih ekonomističnih dejavnikov. (Npr.: Bourdieu 2002/1980) Hkrati pa moška prevlada temelji prav na »logiki ekonomije simbolnih menjav«, ki predpostavlja asimetrijo med moškimi (kot subjekti) in ženskami (objekti) znotraj družbene konstrukcije sorodstva in poroke. Relativna avtonomija simbolnega kapitala tudi omogoča, da se moška dominacija ohranja kljub spremembam v načinih produkcije. To po Bourdieuju pomeni, da je osvoboditev žensk

znamenja pripadnosti katerikoli drugi » **stigmatizirani skupini** negativno vpliva na vse, kar /ženske/ so in kar delajo« (Bourdieu 2010/1998, 108, poudarki M. Š.), pa lahko vidimo, da njegove učinke brez težav povežemo tudi s posledicami delovanja mehanizma nevarnosti potrditve stereotipa.

Bourdieu je pokazal, da je univerzalnost odnosov dominacije v prvi vrsti posledica naturalizacije, dehistorizacije in objektivizacije, procesov ki omogočajo, da se strukture, ki jih porajajo, izvzamejo iz konkretnih zgodovinskih in družbenih okoliščin ter se prikazujejo kot nekaj naravnega (nespremenljivega). S kratkim prikazom (družbene) zgodovine šaha sem zato skušal diagnosticirati proces, s katerim je delitev po spolu posegla tudi na to področje. Pojav moderne različice šaha je igro spremenil v intenzivno kompetitivno dejavnost, ki se je iz grajskih soban in zasebnih prostorov preselila v javno sfero. Ta je v skladu s prevladujočimi normami in moralo porajajoče se industrijske družbe pripadala moškim, medtem ko je bil prostor, namenjen ženskam, zasebnost njihovih domov. S tovrstno ločitvijo so bili izpolnjeni pogoji za dolgotrajno izključevanje in segregacijo žensk na področju šaha. Moška dominacija, ki se je ob tem vzpostavila, je kljub postopni »emancipaciji« šahistk od začetka 20. stoletja dalje še vedno močno prisotna, kot so vse do danes ostali prisotni tudi številni stereotipi in predsodki.

Menim, da je tovrstno povezovanje različnih raziskovalnih področij smiselno in v številnih pogledih koristno pri poskusih pojasnjevanja podobnih (kompleksnih) družbenih pojavov, kot je moška dominacija v šahu. Kompleksnih v smislu, da je težko izolirati in/ali problematizirati zgolj en sam dejavnik ter se pri pojasnjevanju tega pojava osredotočiti izključno nanj (kot se prepogosto dogaja). To prepričanje ponovno izhaja iz Bourdieujevega opozarjanja, da se pri analiziranju moške prevlade ne smemo omejiti zgolj na to, da opazimo izključenost žensk iz tega ali onega področja, dejavnosti, panoge ali discipline. Potrebno je namreč »opaziti in razložiti (...) tudi reprodukcijo tako hierarhij (poklicnih, področnih itn.) kakor tudi **hierarhičnih dispozicij**, ki jih te hierarhije porajajo in ženske pripravijo do tega , da prispevajo k **lastnemu izključevanju** z mest, s katerih so v vsakem primeru izključene.« (Bourdieu 2010/1998, 97; poudarki M. Š.) Podobnih trdno zakoreninjenih družbenih pojavov, preko katerih se »zrcalijo družbeni odnosi moči in privilegijev« je tudi v današnjem času veliko, zato bo njihova analiza, ki se trudi biti učinkovita, morala posegati na področja

---

mogoča zgolj preko *simbolne revolucije*, »ki postavlja pod vprašaj same temelje produkcije in reprodukcije simbolnega kapitala (...).« (Bourdieu in Wacquant 2006)

zgodovine, sociologije, psihologije, (medijskih) reprezentacij, skratka več medsebojno povezanih področij.

## 9 Literatura

- Antić Gaber, Milica in Veronika Tašner. 2010. Bourdieu, feminizem in moška dominacija, v *Moška dominacija*, Pierre Bourdieu, 145–168. Ljubljana: Založba Sophia.
- Archer, John. 2004. Sex Differences in Aggression in Real-World Settings: A Meta-Analytic Review. *Review of General Psychology* 8 (4): 291–322.
- Bourdieu, Pierre. 2002/1980. *Praktični čut I*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Bourdieu, Pierre in Loïc Wacquant. 2006. *Načela za refleksivno družbeno znanost in kritično preučevanje simbolnih dominacij*. Koper: Založba Annales.
- Bourdieu, Pierre. 2010/1998. *Moška dominacija*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Butler, Judith. 2001/1990. *Težave s spolom: feminizem in subverzija identitete*. Ljubljana: ŠKUC.
- Cadinu, Mara, Anne Maass, Alessandra Rosabianca in Jeff Kiesner. 2005. Why do Women Underperform Under Stereotype Threat? Evidence for the Role of Negative Thinking. *Psychological Science* 16: 572–578.
- Cheryan, Sapna, Victoria Plaut C., Paul Davies G. in Claude Steele M.. 2009. Ambient Belonging: How Stereotypical Cues Impact Gender Participation in Computer Science. *Journal of Personality and Social Psychology* 97 (6): 1045–1060.
- Desjarlais, Robert. 2011. *Counterplay: An Anthropologist at the Chessboard*. Berkeley: University of California Press.
- Doupona, Mojca in Krešimir Petrović. 2000. *Šport in družba: sociološki vidiki*. Ljubljana: Fakulteta za šport, Inštitut za šport.
- Fairclough, Norman. 1995. *Media discourse*. London: Edward Arnold.
- Fausto-Sterling, Anne. 1992. *Myths of Gender: Biological Theories about Women and Men*. New York: Basic Books.
- Fausto-Sterling, Anne. 2000. *Sexing the Body: gender politics and the construction of sexuality*. New York: Basic Books.
- Fausto-Sterling, Anne, Cynthia Garcia Coll in Meghan Lamarre. 2012. Sexing the baby: Part 1 – What do we really know about sex differentiation in the first three years

of life?. *Social Science & Medicine* 74 (11): 1684–92. Dostopno prek:  
[https://www.researchgate.net/profile/Anne\\_Fausto-Sterling/publications](https://www.researchgate.net/profile/Anne_Fausto-Sterling/publications) (13. april 2016).

- Fausto-Sterling, Anne. 2014. *Biološki/družbeni spol: biologija v družbi*. Ljubljana: Krtina.
- Fausto-Sterling, Anne. 2015. How else can we study sex differences in early infancy?. *Developmental Psychobiology* 58 (1): 1–12. Dostopno prek:  
[https://www.researchgate.net/profile/Anne\\_Fausto-Sterling/publications](https://www.researchgate.net/profile/Anne_Fausto-Sterling/publications) (15. april 2016).
- Fine, Gary Alan. 2014. Strategy and Sociability: The Mind, the Body, and the Soul of Chess. *American Journal of Play* 6 (3): 321–344.
- Gould, Stephen Jay. 2000/1981. *Za-mera človeka*. Ljubljana: Krtina.
- Hess, Nicole H. in Edward Hagen H.. 2006. Sex differences in indirect aggression: Psychological evidence from young adults. *Evolution and Human Behavior*, 27: 231–245
- Hines, Melissa. 2005. *Brain Gender*. Oxford University Press.
- Hyde, Janet Shibley. 2005. The Gender Similarities Hypothesis. *American Psychologist*, 60 (6): 581–592.
- Inzlicht, Michael, Linda McKay in Joshua Aronson. 2006. Stigma as Ego Depletion: How Being the Target of Prejudice Affects Self-Control. *Psychological Science*, 17 (3): 262–269
- Inzlicht, Michael in Sonia Kang K.. 2010. Stereotype Threat Spillover: How Coping with Threats to Social Identity Affects Aggression, Eating, Decision Making, And Attention; *Journal of Personality and Social Psychology*, 99 (3): 467–481.
- Inzlicht, Michael in Tony Schmader. 2012. Introduction v *Stereotype Threat: theory, process and application*, ur. Michael Inzlicht in Tony Schmader, 3–14. New York: Oxford University Press.
- Jelen, Iztok. 2010. Učenosti, vrline in veščine srednjeveškega odličnika. *Dostopno prek:* <http://www.sah-zveza.si/trener/clanki/U%C4%8Denosti,%20vrline%20in%20ve%C5%A1%C4%8Dine%20srednjeve%C5%A1kega%20odli%C4%8Dnika.pdf> (2. junij 2016).
- Jelen, Iztok. 2014. Šah v predlogu Resolucije o Nacionalnem programu športa 2014-2023. *Dostopno prek:* <http://www.sah-zveza.si/trener/izbirni/obvestila/>

%C5%A0ah%20v%20predlogu%20Resolucije%20o%20Nacionalnem%20programu  
%20%C5%A1porta%202014-2023.pdf (15. januar 2016).

- Jelen, Iztok. 2015. Nepotrebni dvomi o šahu. *Dostopno prek:* [http://www.sah-zveza.si/trener/clanki/Nepotrebni%20dvom%20o%20%C5%A1ahu%20\(z%20opombami\).pdf](http://www.sah-zveza.si/trener/clanki/Nepotrebni%20dvom%20o%20%C5%A1ahu%20(z%20opombami).pdf) (15. januar 2016).
- Joel, Daphna in Anne Fausto-Sterling. 2016. Beyond sex differences: new approaches for thinking about variation in brain structure and function. *Philosophical Transactions Royal Society B*, 371: 20150451. *Dostopno prek:* [https://www.researchgate.net/profile/Anne\\_Fausto-Sterling/publications](https://www.researchgate.net/profile/Anne_Fausto-Sterling/publications) (16. april 2016).
- Kim, Sergej. 2016. Sergei Dolmatov. Fatalnii idealizm. (Сергей Долматов. Фатальный идеализм). *Chesspro.ru*. 15. januar. *Dostopno prek:* [http://chesspro.ru/interview/dolmatov\\_interview](http://chesspro.ru/interview/dolmatov_interview) (17. maj 2016).
- Košir, Manca. 1988. *Nastavki za teorijo novinarskih vrst*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Kruk, Remke. 2000. A lead of Queen, Knight and Rook: Female chess players in medieval East and West. V *Queen's Move: Women and Chess Through the Ages*, ur. Remke Kruk, Yvette Nagel Seirawan, Henriëtte Reerink in Hans Scholten., 14–33. Den Haag: Koninklijke Bibliotheek.
- Maass, Anne, Claudio D'Ettola in Mara Cadinu. 2008. Checkmate? The role of gender stereotypes in the ultimate intellectual sport. *European Journal of Social Psychology*, 38: 231–245.
- Marlette, Maya. 2015. Short skirts the problem. *New in Chess Magazine* 2015/4: 9–10.
- McClain, Dylan Loeb. 2015. The persistent gap between men and women. *New in Chess Magazine* 2015/4: 11.
- McGourty, Colin. 2015. Carlsen on CNN and in Porsche 911 commercial. *chess24.com*. 16. december. *Dostopno prek:* <https://chess24.com/en/read/news/carlsen-on-cnn-and-in-porsche-911-commercial> (29. april 2016).
- --- 2016a. 2016 Women's World Championship starts today. *chess24.com*. 2. marec. *Dostopno prek:* <https://chess24.com/en/read/news/2016-women-s-world-chess-championship-starts-today> (12. april 2016).

- ---2016b. Wojtaszek/Socko take Polish titles & equal prizes. *chess24.com*. 8. april. Dostopno prek: <https://chess24.com/en/read/news/wojtaszek-and-socko-take-polish-titles-and-equal-prizes> (6. junij 2016).
- ---2016c. 7 chess stories in the media. *chess24.com*. 16. maj. Dostopno prek: <https://chess24.com/en/read/news/7-chess-stories-in-the-media> (17. junij).
- Murphy, Mary C., Claude Steele M. in James Gross J..2007. Signaling Threat: How Situational Cues Affect Women In Math, Science, And Engineering Settings, *Psychological Science*, 18 (10): 879–885.
- Nagel Seirawan, Yvette. 2000. Queen's move: A hobby, a profession, a policy. V *Queen's Move: Women and Chess Through the Ages*, ur. Remke Kruk, Yvette Nagel Seirawan, Henriëtte Reerink in Hans Scholten, 36–54. Den Haag: Koninklijke Bibliotheek.
- Oakes, Penelope J., Alexander Haslam S. in John Turner C.. 1999/1994. Politika, predsodki in mit v preučevanju stereotipov. v *Predsodki in diskriminacije*, ur. Mirjana Nastran Ule, 62–91. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Poler Kovačič, Melita in Karmen Erjavec. 2011. *Uvod v novinarstvo: učbenik za študente prvega letnika študijskega programa Novinarstvo na FDV*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- ReducingStereotypeThreat.org. Dostopno prek: <http://www.reducingstereotypethreat.org> (27. maj 2016).
- Schmader, Tony in Sian Beilock. 2012. An Integration of the processes that underlie stereotype threat v *Stereotype Threat: theory, process and application*, ur. Michael Inzlicht in Tony Schmader, 34-50. New York: Oxford University Press.
- Scholten, Hans. 2000. The Queen in Zugzwang: Female chess players in the 19th century. V *Queen's Move: Women and Chess Through the Ages*, ur. Remke Kruk, Yvette Nagel Seirawan, Henriëtte Reerink in Hans Scholten, 58–73. Den Haag: Koninklijke Bibliotheek.
- Shahade, Jennifer. 2005. *Chess Bitch: Women in the Ultimate Intellectual Sport*. Los Angeles: Siles Press.
- Short, Nigel. 2015a. Vive le différence!. *New in Chess Magazine* 2015/2: 50–51.
- ---2015b. A Beautiful Minefield. *New in Chess Magazine* 2015/4: 36–37.
- Spencer, Steven J., Claude Steele,M. in Diane Quinn M.. 1999. Stereotype Threat and Women's Math Performance. *Journal of Experimental Social Psychology* 35: 4–28.

- Stone, Jeff. 2002. Battling doubt by avoiding practice: The effects of stereotype threat on self-handicapping in White athletes. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28 (12): 1667–1678.
- Stone, Jeff, Christian Lynch I., Mike Sjomeling in John Darley M.. 1999. Stereotype Threat Effects on Black and White Athletic Performance. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77 (6): 1213–1227.
- Steele, Claude M. in Joshua Aronson. 1995. Stereotype Threat and the Intellectual Test Performance of African Americans. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69 (5): 797–811.
- Steele, Claude M., Steven Spencer J. in Joshua Aronson. 2002. Contending with group image: the psychology of stereotype and social identity threat. *Advances in experimental social psychology*, 34: 379–440.
- Steele, Jennifer, Jacquelyn James B. in Rosalind Chait Barnett. 2002. Learning in Man's World: Examining the Perceptions of Undergraduate Women in Male-Dominated Academic Areas. *Psychology of Women Quarterly*. 26: 46–50.
- Tkachiev, Vladislav. 2015. Why do men dominate chess?. *chess24.com*. 5. junij. Dostopno prek: <https://chess24.com/en/read/news/tkachiev-why-do-men-dominate-chess> (27. maj 2016).
- Ule, Mirjana. 1997. *Temelji socialne psihologije*. Ljubljana: ZPS.
- Vezovnik, Andreja. 2009. *Diskurz*. Ljubljana: Založba FDV.
- Watson, Leon. 2015. Nigel Short: 'Girls just don't have the brain to play chess'. *The Telegraph*. 20. april. Dostopno prek: <http://www.telegraph.co.uk/culture/chess/11548840/Nigel-Short-Girls-just-dont-have-the-brains-to-play-chess.html> (10. julij 2016)
- Wei Ji Ma. 2015. Women in Chess: the role of innate-ability beliefs. *Chessbase.com*, 30. maj. Dostopno prek: <http://en.chessbase.com/post/women-in-chess-role-of-innate-ability-beliefs> (12. junij 2016).
- Yalom, Marilyn. 2004. *Birth of the chess queen*. New York: Harper Collins.
- Zaragatski, Ilja. 2014a. Men, women and chess skill: The whole truth (1). *chess24.com*. 20. marec. Dostopno prek: <https://chess24.com/en/read/news/men-women-and-chess-skill-the-whole-truth-1> (21. maj 2016).

- Zaragatski, Ilja. 2014b. Men, women and chess skill: The whole truth (1). *chess24.com*. 30. marec. Dostopno prek: <https://chess24.com/en/read/news/men-women-and-chess-skill-the-whole-truth-2> (21. maj 2016).